

SITI FATHIHAH Abd Latif
MAHANI Musa
Universiti Sains Malaysia

**MAJLIS AGAMA ISLAM DAN ADAT ISTIADAT MELAYU
KELANTAN (MAIK) DAN PEMODENAN PENDIDIKAN DI
KELANTAN, 1917-1957**

**MAJLIS AGAMA ISLAM DAN ADAT ISTIADAT MELAYU KELANTAN
(MAIK) AND MODERNISATION OF EDUCATION IN
KELANTAN, 1917-1957**

Artikel ini mengkaji peranan dan sumbangan Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan (MAIK) dalam memajukan pendidikan di negeri Kelantan sejak pembukaan sekolah pertama organisasi tersebut pada 1917 sehingga berakhirnya pentadbiran British di Kelantan pada 1957 berikutan kemerdekaan Tanah Melayu. Sebagai sebuah organisasi yang memperjuangkan hal-hal agama, adat dan kebajikan masyarakat Melayu MAIK ternyata bijak mengatur strategi untuk memodenkan pendidikan bagi manfaat umat Islam di negeri itu walaupun dibelenggu oleh dasar-dasar pihak penjajah. Pembirokrasi dalam pentadbiran yang banyak mencontohi sistem birokrasi British di Kelantan dan Tanah Melayu ternyata membolehkan MAIK merancang pembaharuan dalam pendidikan dengan cara yang lebih sistematik. Hasilnya, MAIK bukan sahaja berjaya menubuhkan sekolah-sekolah kendalian MAIK, malah berupaya membawa masuk banyak sekolah di negeri itu untuk berada di bawah naungan organisasi tersebut. Manakala strategi MAIK menyediakan sekolah Inggeris dan sekolah Arab pula membuktikan MAIK berusaha untuk memberi pendidikan yang seimbang antara duniawi dan ukhrawi kepada masyarakat Islam di negeri itu. Malah MAIK mendahului pihak British dalam aspek pendidikan wanita. Organisasi ini bertanggungjawab memajukan pendidikan wanita di Kelantan termasuk memberi peluang kepada kanak-kanak perempuan melanjutkan pengajian ke luar negara. Kajian ini menggunakan kaedah kualitatif yang melibatkan pengumpulan dan penilaian data daripada sumber-sumber primer yang diperolehi daripada Arkib Negara Malaysia, Perpustakaan Negara Malaysia, Perpustakaan MAIK dan Perpustakaan Hamzah Sendut, Universiti Sains Malaysia. Kajian ini mendapati langkah-langkah pembirokrasian dalam pentadbiran pendidikan, penubuhan sekolah Inggeris dan sekolah Arab serta pemeraksanaan pendidikan wanita bukan sahaja menjadikan sekolah kendalian MAIK terus kukuh dan mendapat kepercayaan

orang ramai malah meletakkan MAIK dan para penggiatnya sebagai aktor dan ejen yang penting dalam memelihara kebajikan serta kesejahteraan masyarakat tempatan melalui pendidikan sepanjang berlangsungnya kolonialisme British di negeri itu.

Kata kunci: *British, elit dan intelektual Melayu, MAIK, pendidikan*

This essay examines the role and contributions of the Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan (MAIK) in the development of education in the state of Kelantan since the opening of its first school in 1917 until the end of British administration in Kelantan in 1957 following Malaya's independence. As an organization that defended the religion, customs and welfare of the Malays, MAIK managed to undertake strategies to modernize education to benefit Muslims in the state despite being plagued by colonial policies. Its administrative bureaucratization which closely emulates the British bureaucratic system in the state and in Malaya enabled MAIK to plan educational innovation in a much more systematic manner. Other than opening its own schools MAIK also managed to bring in more schools in the state to be under its umbrella. MAIK's strategy of providing English and Arabic schools show it was able to put in place a balance education that incorporate both religious and secular needs of the local society. MAIK even preceded the British in the provision of education for women. It was responsible to develop female education in Kelantan including to provide opportunities for girls to further their education overseas. This study uses a qualitative method that involves data collection and evaluation from primary sources obtained from the National Archives of Malaysia, National Library of Malaysia, MAIK Library, and Hamzah Sendut Library of Universiti Sains Malaysia. This study found that efforts to bureaucratize educational administration, the establishment of English and Arabic schools, and the empowerment of women education not only strengthen MAIK schools and enabling them to receive public support but also placed MAIK and the intellectuals behind it as important actors and agents in defending the welfare of the local society through education throughout British colonial rule.

Keywords: *British, elite and Malay intellectuals, MAIK, education*

Pengenalan

Perang Dunia Pertama (1914-1918) memberi tekanan besar kepada rejim kolonial di Tanah Melayu. Kekurangan bekalan makanan menyaksikan British

bertungkus lumus memastikan Tanah Melayu mengeluarkan bekalan makanan yang mencukupi untuk seluruh rakyatnya. Hal ini memberi cabaran besar kepada petani Melayu manakala di bandar-bandar besar orang-orang Cina mendapat lebih banyak peluang menguasai pelbagai aktiviti ekonomi yang menguntungkan. Namun perang ini juga mencetuskan krisis umum di seluruh Asia. Kepulangan pelajar dan jemaah haji dari Timur Tengah dengan idea-idea pembaharuan, misalnya, mencetuskan ancaman politik kepada pihak British. Oleh itu zaman-zaman selepas perang menyaksikan British berusaha untuk terus mengukuhkan penguasaan mereka terhadap penduduk di Tanah Melayu. Salah satu saluran penguasaan tersebut ialah melalui pendidikan.

Di Kelantan, campur tangan British dalam pendidikan sekolah Melayu yang telah bermula sejak 1905 sewaktu Siam mentadbir negeri itu jelas telah mengubah landskap pendidikan di negeri tersebut. Walau bagaimanapun, sehingga tahun 1957, Shahril Talib dan Abdul Rashid Hj Ahmad berpendapat hala tuju pendidikan di Kelantan lebih banyak ditentukan oleh matlamat kolonialisme British itu sendiri. Dalam kata lain, dasar pendidikan British ini lebih bertujuan untuk mendapatkan keuntungan yang maksimum dalam bidang pertanian yakni selaras dengan hasrat menjadikan Tanah Melayu sebagai pembekal makanan yang mencukupi bagi seluruh penduduk sebagaimana yang diulas di atas. Selari dengan matlamat tersebut, pendidikan yang disediakan kepada anak negeri lebih tertumpu kepada pendidikan asas yang merangkumi 3M iaitu membaca, menulis dan mengira selain tumpuan kepada subjek pertanian dan pertukangan. Satu lagi matlamat penting pendidikan kolonial ialah memastikan politik dalam negeri berada dalam keadaan stabil agar pentadbiran British di negeri itu berjalan lancar.¹ Oleh hal yang demikian adalah tidak menghairankan apabila pendidikan Inggeris ditawarkan di Kelantan, ianya lebih dinikmati oleh anak-anak golongan elit Melayu. Hal ini kerana telah menjadi hasrat pihak kolonial untuk melahirkan pegawai Melayu yang menyokong dasar kolonialisme British melalui kaedah ini.

Dalam suasana yang dihimpit oleh agenda pendidikan kolonial yang sedemikian, muncul Majlis Agama Islam Kelantan (MAIK) sebagai salah satu lagi pemain yang bertanggungjawab menyediakan pendidikan kepada anak tempatan. Bagi Thomas Frank Willer, Clive S. Kessler dan William R. Roff penubuhan organisasi tersebut hanyalah merupakan strategi Sultan Muhammad IV (mm. 1990-1920) untuk menyaingi kuasa Mufti Haji Musa Haji Abdul Samad serta meletakkan pengaruh baginda dalam soal agama dan adat istiadat negeri Kelantan.² Walau bagaimanapun, pengkaji-pengkaji seperti Abdul Razak Mahmud, Noraini Md. Zain, Haryati Hasan dan Abu Hanifah Haris menyangkal dakwaan tersebut dengan menghujahkan bahawa MAIK ditubuhkan sebagai inisiatif masyarakat dan pemimpin tempatan Kelantan untuk menjaga kepentingan agama dan kebajikan mereka yang pada asasnya dipandang remeh oleh pentadbir British.³ Sebagai contoh, masalah sosial seperti judi, arak, pelacuran dan penerapan budaya luar ekoran kemasukan

bangsa asing seperti Cina dan India yang berleluasa sewaktu kolonialisme British di Kelantan dilihat kurang mendapat perhatian pentadbiran kolonial tersebut. Kehadiran orang Cina dan India di Kelantan meskipun tidaklah seramai negeri-negeri Melayu Pantai Barat seperti Selangor dan Perak, namun masih mendatangkan kebimbangan ekoran daripada masyarakat tempatan Kelantan yang mula terjebak dengan aktiviti-aktiviti yang bertentangan dengan nilai agama dan moral. Antara aktiviti yang disertai adalah seperti judi Chap-ji-ki (daun ceki), permainan loteri hua-hui, minum arak, hisap candu serta bersekedudukan antara wanita Islam Kelantan dengan lelaki bukan mahram.⁴

Artikel ini mengkaji peranan, sumbangan dan strategi MAIK sehingga menjadi organisasi yang sangat relevan kepada pendidikan anak negeri Kelantan sejak pembukaan sekolah pertama organisasi tersebut pada 1917 sehingga berakhirnya pentadbiran British di negeri itu pada 1957 ekoran kemerdekaan Tanah Melayu.⁵ Kajian-kajian lepas sememangnya membuka ruang untuk penyelidikan yang lanjut mengenai MAIK selaku organisasi agama negeri Kelantan. Kajian misalnya oleh Roff, Willer, Noraini Md Zain, Abdul Razak Mahmud, Haryati Hasan dan Abu Hanifah Haris banyak menyorot mengenai sejarah penubuhan MAIK serta hubungan organisasi agama tersebut dengan kerajaan British.⁶ Tumpuan mengenai MAIK serta penglibatannya dalam perkembangan sekolah-sekolah MAIK pula dibincangkan oleh Zainul Abidin Abdullah, Nik Abdul Aziz Nik Hassan, Alias Mohamed, Arba'iyah Mohd Noor, Abdul Razak Mahmud dan Nik Abdul Aziz Nik Hassan.⁷ Walau bagaimanapun, tumpuan kajian mengenai aspek pendidikan tidak dapat dibincangkan dengan mendalam disebabkan perbincangan yang turut memuatkan peranan MAIK dalam aspek lain seperti dakwah, perundangan Islam dan penerbitan. Meskipun meneliti aspek pendidikan terutamanya perkembangan sekolah MAIK, namun kajian-kajian lepas tidak mengetengahkan bahawa langkah pembaharuan yang dilakukan oleh MAIK bukan sahaja menjadi faktor utama kepada kelangsungan MAIK dalam pendidikan Kelantan. Bahkan perubahan hasil adaptasi dan pengubahsuaian yang dilaksanakan MAIK telah menonjolkan organisasi tersebut sebagai pemain penting dalam mentransformasikan pendidikan Kelantan meskipun disaingi oleh pendidikan tajaan British yang jelas tercermin dengan matlamat dan idea kolonialnya di Kelantan.

Kajian artikel ini melibatkan penggunaan sumber-sumber primer seperti fail-fail MAIK termasuk Penyata Tahunan, fail MAIK, fail Pejabat Menteri Kelantan, dan *Kelantan Annual Report*. Keempat-empat fail ini sarat dengan maklumat tentang perjalanan MAIK termasuk dalam hal pendidikan. Menerusi analisis terhadap dokumen-dokumen ini, didapati walaupun wujud pelbagai aliran pendidikan dan pemikiran dalam kalangan pendokong-pendokong MAIK (sekolah Melayu, Inggeris serta pendidikan agama dalam dan luar Tanah Melayu), cabang-cabang pemikiran yang berbeza ini teradun dengan baik demi kemaslahatan pendidikan anak negeri. Daripada keterbukaan sikap inilah sejarah pendidikan di Kelantan di bawah teraju MAIK menyaksikan

satu gerakan pemodenan secara terancang dan halus jika disorot daripada tiga aspek iaitu langkah pembiroksian pentadbiran pendidikan, pengenalan sekolah Inggeris dan sekolah Arab dan pemerkasaan pendidikan wanita yang ternyata didahului oleh MAIK berbanding pihak British. Langkah-langkah pemodenan dalam pendidikan yang diambil oleh MAIK ini bukan sahaja menyumbang kepada *survival* pendidikan persekolahan MAIK sepanjang berlangsungnya kolonialisme British di negeri itu malah dapat memastikan agama Islam, adat istiadat, dan nasib dan identiti Melayu terpelihara dengan baik selaras dengan matlamat penubuhan MAIK itu sendiri.

Pembirokrasian dalam Pentadbiran Pendidikan MAIK

Penubuhan MAIK pada tahun 1915 merupakan satu manifestasi daripada penerapan unsur birokrasi dalam organisasi tempatan di Kelantan.⁸ Pembirokrasian MAIK ini dibuktikan melalui wujudnya hierarki dalam organisasi MAIK, pengkhususan jawatan pegawai MAIK berdasarkan kepada kepakaran serta pematuhan kepada peraturan yang seragam sehingga menghapuskan identiti perseorangan (*impersonality*) dalam MAIK di samping pendokumentasian bagi setiap urusan pentadbiran MAIK. Abdul Majeed Mackeen melihat pembirokrasian yang dijalankan oleh MAIK ini merupakan satu reaksi balas terhadap penstrukturan organisasi yang telah dijalankan oleh British di Kelantan sejak tahun 1909.⁹ Hal ini turut diperakui oleh Alias Mohamed yang berpendapat bahawa pemimpin MAIK berusaha untuk melaksanakan pemusatan kuasa dalam organisasi tersebut yang disesuaikan berdasarkan sistem birokrasi British di Kelantan dan Tanah Melayu secara umumnya.¹⁰

Pembirokrasian dalam pentadbiran MAIK ini bukanlah bermakna tidak wujud satu bentuk pentadbiran dalam aspek agama dan adat istiadat Melayu di Kelantan sebelum kolonialisme British. Kehadiran ramai ulama di Kelantan sebenarnya telah menghasilkan satu bentuk pendidikan formal iaitu pendidikan pondok sebelum kehadiran British lagi.¹¹ Sebaliknya keputusan untuk melaksanakan pembirokrasian ini lebih berkisar kepada hasrat untuk mewujudkan cara pelaksanaan yang lebih sistematik di bawah pentadbiran yang baharu.¹² Buktinya, pentadbiran agama dan adat istiadat Melayu Kelantan ini semakin menampakkan keseragaman dalam pelaksanaan peraturannya apabila MAIK mengambil alih kuasa daripada mufti. Sejak itu segala aspek yang berkaitan dengan pengurusan imam, mahkamah, persempadanan mukim yang sebelum ini di bawah kendalian mufti mula diuruskan oleh MAIK. Di samping itu, urusan pungutan zakat yang dijalankan oleh imam turut diserahkan kepada MAIK.¹³ Begitu juga segala hal yang merangkumi dasar, tindakan serta pentadbiran MAIK kini diketuai oleh ahli al-Majlis (selepas ini dikenali sebagai Anggota Majlis) sebagai organisasi tertinggi dalam organisasi tersebut.¹⁴

Bagi melaksanakan pembirokrasian terhadap sektor pendidikan, pada tahun 1917 satu jawatan baharu diwujudkan iaitu ketua pelajaran.¹⁵ Jawatan tersebut sama seperti Guru Pelawat (*Visiting Teacher*) yang diperkenalkan oleh British bagi memantau pendidikan di Kelantan.¹⁶ Selaku ketua dalam Bahagian Pelajaran Majlis, individu tersebut berada di bawah pemantauan setiausaha MAIK. Selain itu, ketua bahagian pelajaran juga bertanggungjawab melaporkan perkembangan pendidikan MAIK kepada Anggota Majlis. Pembahagian tugas yang jelas dalam organisasi ini membolehkan pemantauan yang lebih teliti serta menyeluruh dapat dilakukan oleh MAIK dalam memperkasakan pentadbiran pendidikan di Kelantan.

Pada tahun 1944 sewaktu pentadbiran Jepun di Kelantan, berlaku perubahan dalam struktur pentadbiran MAIK yang menyaksikan jawatan ketua pelajaran telah ditukarkan nama kepada Menteri Hal Ehwal Pelajaran. Hal ini demikian kerana Jepun yang mempunyai hubungan baik dengan kerajaan Siam pada ketika itu telah meniru sistem menteri yang digunakan oleh kerajaan Siam. Walau bagaimanapun, sistem menteri ini telah berubah pada tahun 1948 apabila digantikan dengan sistem pegawai. Dengan perubahan tersebut, jawatan Menteri Hal Ehwal Pelajaran mulai tahun tersebut telah ditukarkan kepada Pegawai Pelajaran.¹⁷ Secara keseluruhannya, pengenalan jawatan ketua pelajaran dilihat telah membawa manfaat kepada organisasi tempatan tersebut. Pertamanya, jawatan tersebut membolehkan perancangan dalam mencapai hala tuju sekolah MAIK dapat dilakukan dengan lebih terancang dan tersusun. Hal ini dapat dilihat sejak penubuhan Maahad Muhammadi (Melayu) pada 1917 yang merupakan percubaan pertama MAIK untuk melibatkan diri dalam pendidikan. Datuk Mohd Daud selaku ketua pelajaran pertama MAIK pada ketika itu memainkan peranan yang sangat penting dalam merancang perkembangan dan perjalanan Maahad Muhammadi (Melayu). Pada peringkat awal penubuhan sekolah tersebut, pelbagai keperluan seperti penetapan kurikulum, kemudahan infrastruktur, penggunaan kitab untuk pelajar, perbelanjaan dan pelbagai aspek lain berkaitan pelajaran telah diuruskan oleh ketua pelajaran.¹⁸

Perancangan pendidikan yang sistematik oleh ketua pelajaran dengan pemantauan Anggota Majlis menjadikan struktur organisasi dan perjalanan sekolah MAIK semakin mendapat perhatian masyarakat Islam di Kelantan. Penerimaan positif tersebut turut diakui oleh Penasihat British, J. S. Mason dalam laporan tahunan pada 1917 bahawa kejayaan sekolah MAIK telah mengubah persepsi negatif masyarakat Kelantan terhadap pendidikan persekolahan.¹⁹ Faktor sekularisasi pendidikan agama dan akademik lain, percampuran pelajar lelaki dan perempuan serta kelambatan British dalam menyediakan subjek agama di sekolah menjadi antara penyumbang kepada persepsi negatif masyarakat Kelantan terhadap sistem sekolah terutamanya sekolah Melayu.²⁰ Namun, perubahan positif ditunjukkan semasa tahun pertama penubuhan sekolah MAIK, 30 orang pelajar sekolah Melayu di Kota

Bharu telah berpindah ke sekolah tersebut. Di samping itu, pembirokrasian yang dijalankan terutamanya melalui jawatan ketua pelajaran juga terbukti berkesan apabila berlakunya pertambahan bilangan sekolah MAIK. Pada tahun 1918, MAIK telah berjaya menubuhkan dua lagi sekolah Melayu MAIK di Pasir Putih dan Pasir Mas dan pada tahun 1919 sebuah lagi sekolah Melayu MAIK ditubuhkan di Kampung Kutan. Walau bagaimanapun, disebabkan masalah kewangan kerana peruntukan MAIK pada ketika itu ditumpukan kepada pembinaan Masjid Muhammadi, Kota Bharu maka pada tahun 1924, ketiga-tiga sekolah tersebut telah ditutup. MAIK hanya mengekalkan operasi Maahad Muhammadi (Melayu) di Kota Bharu.²¹

Sungguhpun begitu, menjelang tahun 1930-an, MAIK kembali memberikan kepada usaha menubuhkan lebih banyak sekolah MAIK di Kelantan. Hal ini dapat dilihat menerusi pengenalan jawatan nazir yang turut bertindak sebagai ketua penolong pelajaran. Melalui nazir pelajaran iaitu Haji Ahmad Maher bin Haji, Maahad Muhammadi (Melayu) yang dikhaskan untuk pelajar perempuan berjaya ditubuhkan. Nazir pelajaran seterusnya, Haji Nik Muhammad bin Haji Wan Musa pula telah menyumbang kepada penubuhan dua lagi sekolah MAIK iaitu Maahad Muhammadi (Arab), Kota Bharu pada 1937 dan Madrasah Ibrahimiyah (Arab), Pasir Putih pada tahun 1938. Jadual 1.1 di bawah menunjukkan bilangan sekolah MAIK dan sekolah naungan MAIK yang kekal sehingga pada tahun 1957:

Jadual 1.1: Senarai Sekolah MAIK, 1957

Bil	Nama Sekolah MAIK	Bilangan Pelajar	Bilangan Guru
1	Maahad Muhammadi (Melayu), Kota Bharu	351	16
2	Maahad Muhammadi (Melayu) Perempuan, Kota Bharu	403	18
3	Maahad Muhammadi (Arab), Kota Bharu	287	14
4	Madrasah Falahiah (Arab), Pasir Putih	78	3
5	Madrasah Arabiah (Arab), Pasir Mas	117	4
6	Madrasah Al Amir Indira (Arab), Bachok	292	6
7	Madrasah Yaakubiah (Arab), Bachok	120	1
8	Madrasah Al Maarif (Arab), Pulau Chondong	110	3
9	Madrasah Diniyah (Melayu), Kuala Periuk	104	3

Sumber: Penyata Tahunan MAIK, 1957

Jadual 1.2: Sekolah Naungan MAIK, 1942-1957

Bil	Tahun	Jumlah Sekolah Naungan MAIK	Jumlah Pelajar Sekolah Naungan MAIK	Jumlah Guru Sekolah Naungan MAIK
1	1942	2	34	3
2	1945	19	-	-
3	1951	27	-	-
4	1957	30	2, 062*	88*

* Jumlah pelajar dan guru berdasarkan kepada laporan yang diterima daripada hanya 23 buah sekolah naungan MAIK

Sumber: Disesuaikan daripada Penyata Tahunan MAIK 1942, 1945, 1951 dan 1957

Jadual 1.1 memperlihatkan peningkatan jumlah sekolah MAIK dari hanya sebuah sekolah pada tahun 1917 kepada sembilan buah pada tahun 1957. Jadual 1.2 pula menunjukkan peningkatan jumlah sekolah naungan MAIK. Pada tahun 1942, MAIK hanya menerima dua buah sekolah untuk diletakkan di bawah naungan mereka dan bilangan ini meningkat kepada 30 buah sekolah pada tahun 1957.

Peningkatan jumlah sekolah MAIK dan sekolah naungan MAIK ini disumbangkan oleh peningkatan kesedaran dalam kalangan masyarakat Kelantan terhadap pendidikan. Nik Abdul Aziz bin Haji Nik Hassan menyatakan bahawa antara tempoh tahun 1940 hingga tahun 1949, jumlah sekolah agama rakyat di Kelantan semakin meningkat ekoran kebangkitan semangat nasionalisme di Tanah Melayu pada ketika itu.²² Hal ini menyebabkan kesungguhan bagi mendapatkan pendidikan dalam kalangan masyarakat Islam di negeri itu juga semakin meningkat Oleh hal yang demikian, MAIK telah menetapkan satu bentuk keseragaman dalam pentadbiran pendidikan dengan cara menugaskan nazir pelajaran MAIK untuk memantau sekolah-sekolah agama rakyat tersebut yang lazimnya diterima sebagai sekolah naungan MAIK.

Sekolah naungan MAIK berbeza daripada sekolah MAIK kerana hal ehwal kewangan sekolah naungan termasuk gaji guru-guru terletak di bawah Jawatankuasa Sekolah masing-masing. Walau bagaimanapun, perjalanan sekolah naungan perlu dilaporkan kepada MAIK. Sebarang isu mengenai sekolah naungan seperti kurikulum, pencapaian pelajar serta kelayakan guru diuruskan oleh MAIK sendiri. Bahkan dalam kes tertentu MAIK turut membantu dalam aspek kewangan sekiranya sekolah naungan menghadapi masalah seperti membayar elau sewa rumah guru.²³ MAIK juga dilihat semakin proaktif dalam menerapkan unsur pembirokrasian dalam sekolah-sekolah di bawah kendalian organisasi tersebut dengan cara menyeragamkan pelaksanaan kurikulum dan penggunaan buku serta kitab-kitab para pelajar. Kurikulum yang digunapakai oleh Maahad Muhammadi (Melayu) menjadi panduan kepada sekolah MAIK serta sekolah naungan MAIK yang lain. MAIK juga telah mewajibkan setiap guru yang mengajar di sekolah naungan

MAIK mendapatkan surat kebenaran mengajar yang dikeluarkan oleh MAIK.²⁴ Keberkesanan pemantauan serta keseragaman yang dilaksanakan oleh MAIK ini jelas terbukti apabila jumlah sekolah agama rakyat yang memohon untuk menjadi sekolah naungan MAIK semakin meningkat sehingga mencecah sebanyak 30 buah sekolah tahun 1957.

Perkembangan positif berkenaan sekolah MAIK serta sekolah naungan MAIK telah membuktikan bahawa usaha pembirokrasian pendidikan yang dilaksanakan oleh MAIK amat berhasil. MAIK, dalam hal ini, bukan sahaja menjadi aktor dan ejen yang penting dalam memajukan pendidikan dalam kalangan masyarakat Islam di Kelantan sewaktu kolonialisme malah memberikan peluang kerjaya yang lebih baik kepada pelajar lepasan sekolah MAIK dan sekolah naungan MAIK. Roff melihat pencapaian ini sebagai bukti pemikiran organisasi tersebut yang terkedepan dalam usaha menjaga kebajikan masyarakat di Kelantan.²⁵ Sungguhpun begitu, unsur pemodenan yang ditampilkan dalam bidang pendidikan oleh MAIK masih mendapat kritikan daripada segelintir masyarakat. Salah satu kritikan yang dilontarkan ialah pembirokrasian dalam pendidikan MAIK ini dikatakan lebih dimonopoli oleh golongan elit Melayu yang terdiri daripada golongan berketurunan diraja dan pegawai Melayu yang berkhidmat dalam pentadbiran kerajaan. Kessler dalam mengupas isu ini menghujahkan bahawa golongan elit Melayu tersebut telah memperalatkan MAIK sebagai penaja bagi pengajian anak-anak mereka.²⁶ Anak-anak golongan tersebut yang mendapat pendidikan serta tajaan pendidikan tinggi daripada MAIK ini kemudiannya diserapkan ke dalam jentera birokrasi kolonial sebagai pegawai kerajaan. Proses penyerapan ke dalam pentadbiran negeri inilah yang akhirnya dikatakan menghalang mereka menjalankan kegiatan yang boleh mencabar pentadbiran kolonial di negeri itu.²⁷ Hal ini menurut Roff disebabkan oleh hubungan baik antara golongan elit Melayu yang bekerja dalam kerajaan dengan pegawai British.²⁸

Dari sudut yang lain, pendidikan MAIK sebenarnya tidak hanya melahirkan bakal menjadi pegawai Melayu yang berkhidmat dalam pentadbiran kerajaan bahkan turut melahirkan ramai golongan intelektual Melayu di Kelantan. Golongan intelektual ini pula muncul menjadi golongan yang lantang dalam menyuarakan pandangan dan kritikan terhadap MAIK. Hal ini dapat dilihat menerusi kelantangan tokoh kelahiran sekolah MAIK seperti Abdul Kadir Adabi, Asa'ad Shukri Haji Muda dan Ahmad Ismail yang menggunakan majalah dan akhbar seperti *Putera*, *Hikmah*, dan *Kenchana* bagi mengkritik MAIK.²⁹ Dalam pada itu persatuan seperti *Putera Club*, Persekutuan Setiawan Belia, Dewan Bahasa Melayu dan Persatuan Murid-murid Tua Majlis yang ditubuhkan oleh pelajar-pelajar MAIK turut sama memberikan pandangan mengenai pendidikan.³⁰ Meskipun menurut Alias Mohamed pada asasnya persatuan seperti *Putera Club*, Persekutuan Setiawan Belia dan Dewan Bahasa Melayu ditubuhkan bertujuan

memberikan pendidikan karang-mengarang serta hal berkaitan kemajuan bahasa.³¹ Menariknya, persatuan-persatuan akhirnya dianggap sebagai pencetus kepada kesedaran politik dan kebangkitan masyarakat tempatan terhadap pemerintahan kolonial. Penubuhan persatuan-persatuan tersebut dengan perancangan jangka panjangnya ke arah kebangkitan nasionalisme menyebabkannya tidak lari daripada memperjuangkan hal kebajikan Kelantan antaranya dalam aspek kemajuan pendidikan. Hal ini menyebabkan persatuan-persatuan tersebut turut membincangkan mengenai hal ehwal pendidikan dan sekolah-sekolah MAIK.

Dari satu segi, perdebatan mengenai sistem pendidikan MAIK yang berlaku antara golongan intelektual Melayu dan pegawai Melayu ini secara tidak langsung telah membantu ke arah penambahbaikan pendidikan MAIK yang sedia ada. Antara isu yang diperdebatkan oleh persatuan-persatuan tersebut antaranya isu kebajikan pelajar termasuk pelajar perempuan, gesaan kepada kerajaan bagi menawarkan pendidikan Inggeris disebabkan bebanan pelajar yang ramai di sekolah Inggeris MAIK, pendidikan tinggi untuk pelajar lepasan sekolah MAIK, isu pemberhentian biasiswa untuk pelajar luar negara oleh MAIK serta gesaan agar MAIK menyokong idea penubuhan universiti tempatan. Hal ini membolehkan sistem pendidikan dan sekolah kendalian MAIK bersifat berdaya saing dan mampu beradaptasi sesuai dengan keperluan semasa. Penubuhan sekolah MAIK untuk pelajar perempuan, pemantapan sekolah Arab MAIK yang memberikan peluang untuk pendidikan tinggi agama, pertambahan sekolah naungan MAIK, penawaran kembali biasiswa pada tahun 1948 serta perubahan dalam kurikulum sekolah MAIK merupakan satu bentuk jawapan terhadap kritikan yang ditujukan kepada MAIK yang menunjukkan bahawa MAIK sangat proaktif dan berusaha keras dalam memperkasakan sistem pendidikan di Kelantan. Pertambahan sekolah-sekolah serta perubahan kurikulum ini membolehkan MAIK memberikan peluang pendidikan bukan sahaja kepada anak-anak golongan elit Melayu bahkan juga kepada anak-anak golongan Melayu bawahan.

Menubuhkan Sekolah Inggeris dan Sekolah Arab MAIK

Salah satu strategi MAIK untuk menarik perhatian ibubapa yang beragama Islam menghantar anak-anak mereka ke sekolah MAIK adalah dengan menyediakan pelbagai bentuk pendidikan agar orang Melayu boleh membuat pilihan mengikut keselesaan atau kemampuan masing-masing. Sekolah Melayu MAIK yang bermula dengan Maahad Muhammadi (Melayu) telah memberikan saingan kepada pendidikan sekolah Melayu yang disediakan oleh pihak British sejak 1909. Faktor ketidakmampuan British menyediakan sekolah Melayu yang mencukupi dengan permintaan pelajar, percampuran pelajar lelaki dan perempuan serta kekurangan pendidikan agama di sekolah Melayu menyumbang kepada penubuhan sekolah Melayu oleh MAIK. Pandangan

bahawa kemunduran sekolah Melayu disebabkan oleh ibu bapa Melayu yang bersikap skeptikal dan pesimis terhadap sekolah Melayu. Antaranya disebabkan faktor ketiadaan kelas agama di sekolah-sekolah Melayu. Lantaran itu, Gullick dan Roff menghujahkan bahawa British dalam mengatasi masalah tersebut telah menyediakan kelas Quran pada sebelah petang.³² Namun, kesungguhan bagi mengadakan kelas agama di sekolah Melayu Kelantan tidaklah seperti yang digempar-gemburkan. Bahkan usaha kepada gerakan mengadakan kelas Al Quran tersebut disumbangkan oleh pegawai Melayu sendiri dan dibantu oleh MAIK selaku organisasi agama di negeri tersebut. Hanya pada tahun 1935 di bawah pentadbiran Tengku Mahmood Mahyiddeen sebagai Inspektor Sekolah-Sekolah Melayu Kelantan, sebanyak lima buah sekolah Melayu telah menyediakan pengajian agama dalam kurikulum mereka.³³ Bahkan, MAIK sebenarnya dipertanggungjawabkan bagi meneliti kurikulum, buku serta kemahiran guru agama yang dilantik oleh kerajaan British.³⁴

Sambutan anak negeri terhadap sekolah Melayu MAIK ini secara tidak langsung telah memaksa British menutup sekolah Melayu di Pasir Mas pada tahun 1919 apabila kebanyakan pelajar di sekolah tersebut telah berpindah ke Maahad Muhammadi (Melayu) di Kota Bharu. Peningkatan jumlah pelajar amat ketara di sekolah tersebut apabila pada tahun 1917 bilangannya meningkat kepada 400 orang ekoran kemasukan pelajar dari sekolah Melayu yang disediakan oleh British.³⁵

Selain sekolah Melayu, penubuhan sekolah Inggeris oleh MAIK turut memastikan kelangsungan pendidikan di bawah teraju organisasi tersebut sepanjang kolonialisme British. Amat menarik sekali, MAIK menjadi satu-satunya organisasi tempatan yang memperkenalkan subjek bahasa Inggeris sewaktu Maahad Muhammadi (Melayu) mula beroperasi pada tahun 1917. Sebelum ini, anak-anak tempatan yang ingin mendapatkan pelajaran bahasa Inggeris perlu menghadiri sekolah swasta yang kebanyakannya dikelola oleh tenaga pengajar luar. Langkah MAIK memperkenalkan subjek bahasa Inggeris sejak awal penglibatan dalam pendidikan di Kelantan membuktikan bahawa matlamat organisasi tersebut bukan hanya untuk menghasilkan anak-anak tempatan yang mempunyai pendidikan agama bahkan juga untuk melahirkan pelajar yang mempunyai kemampuan dalam pendidikan Inggeris. Hal ini ekoran kesedaran bahawa penguasaan bahasa Inggeris menjadi tiket penting bagi anak-anak tempatan mengisi pekerjaan dalam kerajaan.³⁶ Pada peringkat awal, MAIK telah mengupah seorang bagi mengajar bahasa Inggeris pada setiap malam. Jumlah pelajar yang dicatatkan pada akhir tahun 1917 ialah seramai 28 orang. Selain itu, Dato' Bentara Luar, Encik Ghazali Ariffin turut mengajar bahasa Inggeris kepada beberapa orang pelajar di rumah beliau.³⁷

Namun bagi memastikan pelajaran bahasa Inggeris disampaikan dengan lebih sistematik kepada anak tempatan maka bermula pada Oktober 1918 sebuah sekolah Inggeris MAIK telah dibuka secara rasmi dengan bilangan pelajar pada awalnya seramai 82 orang.³⁸ Sekolah Inggeris

tersebut beroperasi mulai pukul 8.00 pagi hingga 11.00 pagi dan diajar oleh dua orang guru iaitu Megat Uthman bin Megat Alia serta Mohd. Ariffin bin Dato' Seri Maharajalela Abu Bakar. Langkah MAIK menyediakan sekolah Inggeris merupakan strategi yang lebih terkedepan berbanding British. Hal ini demikian kerana meskipun gesaan bagi menubuhkan sekolah Inggeris di Kelantan telah dikemukakan kepada British sejak tahun 1920-an namun British hanya dapat menyediakan sekolah Inggeris di negeri itu pada tahun 1936 dengan menubuhkan *Ismail English School*.³⁹ Kekangan kewangan seringkali dijadikan alasan yang membantut rancangan penubuhan sekolah Inggeris namun agenda kolonial British di Kelantan jelas menyumbang kepada kelewatan tersebut. Hal ini kerana British berpendapat pendidikan Inggeris seharusnya diutamakan kepada anak-anak golongan elit Melayu manakala bagi rakyat biasa, pendidikan sekolah Melayu dan subjek pertanian seharusnya lebih diutamakan.⁴⁰ Hubungkait antara dasar pendidikan British dan matlamat ekonomi pihak kolonial di Kelantan dapat diperhatikan dalam kenyataan yang sering berulang dalam laporan tahunan British:

“At the same time the central fact to be borne in mind as regards educational policy is that Kelantan is an agricultural State and that the future economic prosperity and happiness of its people will turn largely on the maintenance of the State as an agricultural unit and of its people as an agricultural people. (...) and the removal of illiteracy and the teaching of elementary agricultural must be the aim and object of all vernacular schools.”⁴¹

Kesan daripada sikap berat sebelah British dalam menyediakan pendidikan Inggeris di Kelantan ini akhirnya mendesak MAIK untuk menubuhkan sendiri sekolah Inggeris di Kelantan. Bagi pihak British, meskipun sangat mengawal perkembangan pendidikan Inggeris di Tanah Melayu, namun langkah MAIK menubuhkan sekolah Inggeris tidak dapat dihalang. Hal ini disebabkan ciri MAIK sendiri yang berbeza dengan organisasi agama negeri lain. Menurut Willer, kebanyakan pentadbiran agama negeri ditadbir melalui dua kaedah iaitu sebagai salah satu unit bawah *State Council* seperti Kedah atau menjadi sebagai sebuah jabatan dalam kerajaan seperti Johor dan Terengganu.⁴² Walau bagaimanapun, MAIK menjadi satu-satunya organisasi agama yang ditubuhkan berasingan daripada *State Council*. Badan tersebut diletakkan di bawah pemerintahan sultan dan British tidak dapat campur tangan secara terus dalam mesyuarat Anggota Majlis.

Selain ketiadaan kuasa pegawai British dalam proses membuat keputusan oleh Anggota Majlis, MAIK turut menguruskan sumber kewangan sendiri sekali gus menyukarkan campur tangan langsung daripada British dalam usaha menubuhkan sekolah Inggeris MAIK. Pada masa yang sama juga, British juga mendapat keuntungan apabila kebanyakan jawatan rendah seperti

kerani bahkan bakal pegawai tinggi Melayu juga lahir daripada sistem sekolah Inggeris MAIK sekali gus membuktikan kualiti sekolah Inggeris MAIK.⁴³ Penubuhan sekolah Inggeris MAIK turut menyelesaikan kemelut ibu bapa di negeri itu yang berminat untuk menghantar anak mereka ke sekolah Inggeris. Seperti yang diulas sebelum ini, meskipun terdapat sekolah Inggeris swasta di negeri itu namun yuran yang dikenakan adalah tinggi. Manakala yuran bagi anak-anak yang dihantar belajar di sekolah Inggeris di luar negeri Kelantan juga sangat tinggi. Misalnya, pada tahun 1930-an, perbelanjaan bagi seorang anak Kelantan yang belajar di sekolah Inggeris di negeri-negeri Melayu yang lain adalah sebanyak \$40 sebulan.⁴⁴

MAIK terus melaksanakan beberapa perubahan di sekolah Inggeris tersebut bagi menambahbaik mutu pengajaran antaranya, menaikkan darjah di sekolah Inggeris tersebut. Misalnya, pada tahun awal penubuhan, sekolah Inggeris tersebut hanya menyediakan tiga kelas sahaja iaitu kelas Permulaan, *Standard I* dan *Standard II* tetapi pada tahun 1926, sudah terdapat lima darjah. Bilangan ini terus meningkat kepada tujuh darjah pada tahun 1927 dengan subjek kira-kira turut dimasukkan dalam silibus.⁴⁵ Meskipun MAIK berdepan dengan masalah kekurangan tenaga pengajar, organisasi tersebut cuba mengatasinya dengan mengambil bekas pelajar sekolah Inggeris MAIK yang telah tamat pengajian untuk menjadi penolong guru dengan diberikan elaun. Pada tahun 1927, tiga orang bekas pelajar telah diambil sebagai penolong guru dan jumlah penolong guru ini semakin meningkat seiring dengan pertambahan pelajar di sekolah Inggeris tersebut.

Matlamat MAIK menubuhkan sekolah Inggeris bagi melahirkan anak tempatan yang dapat mengisi pekerjaan dalam sektor kerajaan ini berjaya dicapai apabila banyak jawatan pentadbiran kerajaan seperti kerani diisi oleh bekas pelajar sekolah tersebut.⁴⁶ Penguasaan bahasa Inggeris ternyata membolehkan kelompok ini berhubung dengan pegawai British selain dapat berurusan dengan masyarakat tempatan. Selain itu, pihak kolonial British turut memperakui kualiti pengajian di sekolah Inggeris MAIK apabila British turut membiayai sebilangan pelajar lepasan sekolah tersebut belajar di luar negeri Kelantan misalnya, ke Malay College Kuala Kangsar (MCKK) dan Penang Free School.⁴⁷ Setelah menamatkan pengajian, kebanyakan pelajar ini kembali berkhidmat dengan kerajaan British bahkan ada sebilangannya yang memegang jawatan penting dalam pentadbiran kerajaan negeri. Antara tokoh Kelantan yang mendapat pendidikan sekolah Inggeris MAIK ialah Nik Ahmad Kamil Haji Nik Mahmud (Menteri Besar Kelantan) sebelum melanjutkan pelajaran ke MCKK dan England dalam bidang undang-undang dengan tajaan pihak British.

Selain daripada pendidikan bahasa Inggeris, satu lagi usaha MAIK yang penting dalam memajukan pendidikan anak negeri ialah menyediakan pilihan pendidikan Arab kepada anak tempatan dengan menubuhkan Maahad Muhammadi (Arab) pada tahun 1937. Maahad Muhammadi (Arab) ini

merupakan satu usaha MAIK untuk memberikan pendidikan agama yang lebih baik di samping pendedahan terhadap bahasa Arab yang lebih meluas kepada anak tempatan. Idea sekolah ini timbul hasil daripada permintaan masyarakat tempatan terhadap kewujudan sebuah sekolah Arab yang lebih tersusun.⁴⁸ Bahkan usaha menyediakan kelas agama dan bahasa Arab ini telah dimulakan oleh segelintir ulama serta guru-guru sekolah MAIK sendiri. Sebilangan guru tersebut telahpun mengajar bahasa Arab secara sukarela kepada pelajar-pelajar sekolah MAIK yang berminat sebelum Maahad Muhammadi (Arab) ini ditubuhkan.⁴⁹ Usaha tersebut menggambarkan keinginan masyarakat Islam di Kelantan terhadap sebuah sekolah khas yang mampu menyediakan pendidikan agama dan Arab yang sistematik kepada anak-anak mereka. Oleh hal yang demikian, apabila Syed Abu Bakar, guru agama dari Johor menyampaikan permohonan bagi menubuhkan sebuah sekolah Arab pada tahun 1937, maka pemimpin MAIK bersetuju menubuhkan sebuah sekolah Arab di bawah kelolaan MAIK dan Syed Abu Bakar sendiri menjadi guru besar pertama Maahad Muhammadi (Arab).⁵⁰ Sukatan pelajaran di Maahad Muhammadi (Arab) lebih tertumpu kepada subjek agama dan menggunakan bahasa Arab sebagai bahasa pengantar. Sambutan serta pengiktirafan masyarakat tempatan terhadap pencapaian Maahad Muhammadi (Arab) dapat diperhatikan melalui peningkatan jumlah pelajar sekolah tersebut sehingga tahun 1957.

Jadual 1.3: Jumlah Pelajar di Maahad Muhammadi (Arab), 1937-1957

Bil	Tahun	Bil pelajar
1	1937	71
4	1940	83
9	1945	115
14	1950	211
17	1955	411
18	1957	403

Sumber: Disesuaikan daripada Penyata Tahunan MAIK 1937, 1940, 1945, 1951, 1955 dan 1957

Berdasarkan jadual 1.3 di atas, jumlah pelajar di Maahad Muhammadi (Arab) didapati sentiasa meningkat tahun demi tahun. Peningkatan pelajar ini ternyata disumbangkan oleh pelbagai strategi pembaharuan yang dilakukan oleh MAIK. Antaranya, adalah dengan menambahbaik darjah yang terdapat di sekolah tersebut. Misalnya, pada tahun 1941, hanya terdapat lima darjah di sekolah tersebut dan bilangan ini meningkat kepada enam darjah pada tahun 1943.⁵¹ Darjah tersebut meningkat kepada lapan darjah sehingga pada tahun 1957. Selain peningkatan bilangan darjah, penambahan subjek juga turut dilakukan bagi mengukuhkan kelayakan akademik pelajar-pelajar sekolah Arab MAIK. Pada tahun 1943, hanya terdapat 16 mata pelajaran di Maahad tersebut dan

ditambah menjadi 19 mata pelajaran pada tahun 1944. Selain itu, kelas latihan guru juga telah dijalankan oleh MAIK bagi memberi latihan kepada guru muda dan bakal guru yang akan mengajar di sekolah Arab MAIK.⁵² Lebih menarik lagi pada tahun 1946, mata pelajaran bahasa Inggeris turut dimasukkan sebagai salah satu mata pelajaran di Maahad Muhammadi (Arab).⁵³ Pada tahun 1956, perubahan kurikulum dilakukan sekali lagi dengan penambahan subjek berkaitan bahasa Arab serta kemasukan subjek bahasa Melayu sebagai subjek wajib di Maahad Muhammadi.

Penambahbaikan sukatan kurikulum Maahad Muhammadi sama ada bagi subjek agama mahupun subjek bukan agama sememangnya memperlihatkan hasrat MAIK bagi menyediakan bukan sahaja pelajar yang berkelayakan dari segi pencapaian pendidikan agama malah mampu menguasai pelbagai ilmu lain. Falsafah pendidikan yang dipegang oleh MAIK ini sebenarnya sudah direncanakan oleh pemimpin MAIK sejak tahun 1917 melalui surat MAIK kepada sultan Kelantan:

Adapun pelajaran yang akan diajar di dalam sekolah itu adalah perkara ugama sehingga dapat seorang itu menjadi qadhi, imam² dan sebagainya. Diajar pula tiap² perkara yang sangat berhajat oleh majlis iaitu seperti ilmu Inggeris, dan ilmu undang² dan sebagainya supaya tiap² orang keluaran sekolah itu mencari kehidupannya apatah lagi menjadi pegawai kerajaan. Boleh diakui lagi dalam lima atau enam tahun lagi akan menjadi bertambah² senang pada kerajaan memilih orang bagi menjadi pegawai kerajaan. Majlis menetap tiap² orang yang mendapat kebenaran mendapat ilmu sekolah inilah kelak boleh menjadi guru kepada lain² sekolah (...) Dan tiap² orang yang masuk belajar di dalamnya kelak menjadi bijaksana. Maka dengan jalan inilah boleh maju Kelantan (...).⁵⁴

Falsafah pendidikan MAIK yang menerapkan keseimbangan pencapaian duniawi dan akhirat ini sebenarnya menjadi asas kepada penglibatan MAIK dalam pendidikan serta penubuhan sekolah-sekolah di Kelantan. Abdul Razak Mahmud menyatakan bahawa penubuhan Maahad Muhammadi (Arab) sejak 1 April 1937 di Kota Bharu dianggap sebagai kemuncak kepada perkembangan persekolahan MAIK. Hal ini demikian kerana pencapaian sekolah tersebut dalam menyediakan pendidikan persekolahan Arab bukan sahaja diperakui oleh masyarakat Kelantan bahkan turut diperakui oleh masyarakat Tanah Melayu.⁵⁵ Penubuhan sekolah Arab tersebut juga menjadi pencetus kepada penglibatan MAIK dalam menubuhkan lebih banyak sekolah agama di bawah organisasi tersebut. Misalnya, pada tahun 1 Januari 1938, Madrasah Al Ibrahimiah telah ditubuhkan dan menjadi cawangan pertama kepada Maahad Muhammadi (Arab). Sukatan pelajaran di Madrasah Al Ibrahimiah sama seperti yang diajar di Maahad Muhammadi

(Arab).⁵⁶ Sehingga pada tahun 1957 sebanyak lima buah sekolah Arab bawah kendalian MAIK telah ditubuhkan. Maahad Muhammadi (Arab) terus menjadi rujukan kepada sekolah-sekolah agama MAIK yang lain bahkan bagi pelajar sekolah Arab MAIK yang ingin menyambung pengajian yang lebih tinggi, Maahad Muhammadi (Arab) telah menjadi pilihan mereka. Hal ini demikian kerana Maahad Muhammadi menjadi satu-satunya sekolah Arab di Kelantan yang menyediakan pengajian tertinggi iaitu pengajian agama peringkat menengah (Thanawi). Peluang pendidikan Arab di Maahad Muhammadi ini turut mendapat perhatian dari negara luar seperti Brunei yang juga menghantar pelajar mereka menimba ilmu agama di Kelantan.⁵⁷

Pengenalan sekolah Inggeris MAIK dan sekolah Arab MAIK terus menjadi tarikan kepada masyarakat Islam Kelantan. Kemampuan MAIK untuk melaksanakan pembaharuan dalam pendidikan Inggeris yang lambat dijalankan oleh British telah memberi satu nilai tambah yang signifikan terhadap sistem pendidikan dan persekolahan MAIK. Bukan sahaja pengenalan sekolah Inggeris tersebut lebih awal dilakukan berbanding British, bahkan pencapaian para pelajarnya mampu memenuhi matlamat MAIK dalam melahirkan anak tempatan yang berkelayakan untuk bekerja dalam sektor kerajaan. Seterusnya, bagi sekolah Arab pula, pencapaian yang ditonjolkan oleh Maahad Muhammadi (Arab) telah mencetuskan perkembangan sekolah-sekolah Arab yang lebih pesat di Kelantan. MAIK selaku peneraju utama pula terus mengesahkan peranan mereka dalam pendidikan negeri Kelantan sehingga 1957.

Pemeriksaan Pendidikan Wanita oleh MAIK

Seperti yang disebutkan sebelum ini Perang Dunia Pertama telah melahirkan perubahan besar dari segi idea-idea pembaharuan Islam yang semakin memberi tempat kepada pendidikan anak-anak perempuan. Di Negeri-negeri Selat yang lebih terdedah kepada idea pembaharuan Islam ini, usaha memberi pendidikan kepada kanak-kanak perempuan jelas kelihatan apabila Sayyid Syeikh Al-Hadi melaksanakan sistem *co-education*, yakni percampuran pelajaran lelaki dan perempuan dalam sesi pembelajaran dengan membenarkan beberapa orang pelajar perempuan mengikuti pembelajaran di Madrasah Al Mashoor al-Islamiah, Pulau Pinang pada 1919. Pada 1934, ekoran sambutan yang menggalakkan, wujudlah Madrasah Al Mashoor Al-Islamiah Bahagian Puteri yang terus kekal sehingga hari ini dengan nama Sekolah Menengah Kebangsaan Agama Perempuan Al Mashoor.⁵⁸ Menariknya, di Kelantan hasrat untuk memulakan pendidikan formal bagi kanak-kanak perempuan telah bermula lebih awal daripada itu. MAIK telah mula membincangkan mengenai pendidikan untuk anak-anak perempuan selepas penubuhan Maahad Muhammadi (Melayu) pada tahun 1917 lagi. Hal ini terbukti apabila muncul cadangan penubuhan sekolah untuk pelajar perempuan pada tahun 1918. Malangnya, hasrat ini tidak dapat dilaksanakan ekoran sambutan terhadap sekolah perempuan ini

tidak memberangsangkan. Sepertimana yang berlaku di negeri-negeri Melayu yang lain, sikap pesimis ibu bapa terhadap sistem persekolahan, percampuran pelajar lelaki dan perempuan serta tanggapan bahawa apa yang diajar oleh ibu di rumah sudah memadai menjadi antara sebab kemunduran pendidikan anak perempuan.⁵⁹ Walau bagaimanapun, menjelang tahun 1920-an, sikap ibu bapa terhadap pendidikan anak-anak perempuan semakin berubah apabila lebih ramai yang menghantar anak mereka ke sekolah. Lenore Manderson mengaitkan kemajuan tersebut hasil peranan yang dimainkan oleh golongan berpendidikan dari Timur Tengah seperti Kaum Muda dalam meningkatkan kesedaran serta berusaha memantapkan pendidikan di Tanah Melayu termasuk pendidikan bagi anak-anak perempuan.⁶⁰

Di Kelantan, golongan intelektual Melayu juga berperanan dalam meningkatkan kesedaran pendidikan untuk kaum wanita terutamanya melalui medium media cetak iaitu akhbar dan majalah. Majalah keluaran Kelantan seperti *Pengasuh*, *Kenchana* dan *Al Kamaliah* sangat dominan dalam menyuarakan pandangan mengenai pendidikan bagi anak-anak perempuan. Beberapa idea mengenai kemajuan pendidikan anak-anak perempuan diusulkan melalui akhbar dan majalah tersebut. Bagi majalah *Pengasuh* misalnya, desakan bagi masyarakat meningkatkan kesedaran untuk belajar sudah bermula sejak *Pengasuh* mula diterbitkan pada tahun 1918 bahkan seruan tersebut tidak mengeneppikan pendidikan wanita.⁶¹ Buktinya cadangan dalam *Pengasuh* agar MAIK menubuhkan sekolah khas bagi kanak-kanak perempuan mula dipertimbangkan kembali oleh organisasi agama tersebut.⁶² Artikel bertajuk 'Ikhtiar tambahkan mutu kaum ibu' yang dikeluarkan dalam majalah *Kechana* pada tahun 1930 menggesa agar pihak kerajaan mempertimbangkan penubuhan sekolah bagi anak-anak perempuan. Syor tersebut juga menyentuh mengenai keperluan pendidikan agama yang harus disertakan dalam pengajian pelajar perempuan selain subjek asas seperti bahasa, matematik dan subjek pengurusan rumah tangga dan jahitan.⁶³

MAIK turut menyedari bahawa minat kanak-kanak perempuan untuk mendapatkan pendidikan di sekolah semakin baik. Hal ini berdasarkan jumlah pelajar perempuan yang dihantar ke Maahad Muhammadi (Melayu) semakin meningkat meskipun pada awalnya sekolah itu dikhaskan untuk pelajar lelaki:

“(...) akan tetapi kegemaran anak negeri masuk belajar ke dalamnya ada bertambah-tambah. Sehingga anak-anak perempuan telah bertalutalu dihantar yang terpaksa disediakan kelas asing kerananya (...) jumlah pada akhir tahun ini 541 orang iaitu 424 orang laki-laki dan 117 orang perempuan.”⁶⁴

Ekoran sambutan yang semakin menggalakkan, cadangan bagi penubuhan sekolah khas untuk pelajar perempuan dipertimbangkan semula oleh MAIK. Hasilnya, pada 16 Februari 1932, Maahad Muhammadi (Melayu) untuk pelajar

perempuan telah ditubuhkan. Langkah MAIK menubuhkan sekolah khas untuk pelajar perempuan ini merupakan satu langkah ke hadapan berbanding British. Hal ini demikian kerana sehingga 1932 British masih tidak menyediakan sekolah yang khusus untuk kanak-kanak perempuan meskipun sedar akan keperluannya. Buktinya, pada tahun 1932 sahaja, seramai 243 orang pelajar perempuan masih menumpang belajar bersama-sama pelajar lelaki di sekolah Melayu yang disediakan oleh British.⁶⁵ Sekolah Melayu untuk pelajar perempuan hanya ditubuhkan oleh British pada tahun 1936 di Padang Garong, Kota Bharu.⁶⁶

Dari satu segi, penubuhan sekolah perempuan oleh MAIK telah berjaya memenuhi permintaan masyarakat Melayu di Kelantan agar sekolah khas untuk pelajar perempuan ditubuhkan di negeri itu. Hal ini kerana ibu bapa menaruh kepercayaan bahawa sekolah MAIK mampu memberikan pendidikan agama kepada anak-anak perempuan mereka dan pada masa yang sama dapat mengelakkan percampuran antara pelajar lelaki dan perempuan.⁶⁷ Pendidikan agama yang diberikan sekolah MAIK juga diyakini oleh penduduk tempatan mampu memberikan peluang pekerjaan kepada anak-anak perempuan mereka. Menurut Wazir Jahan Karim, sekolah agama seperti sekolah MAIK menjadi pilihan masyarakat tempatan disebabkan anak-anak perempuan yang menamatkan pengajian di sekolah agama tersebut berpeluang untuk menjadi guru agama.⁶⁸ Jika disingkap daripada perspektif yang lain, sebenarnya faktor percampuran pelajar lelaki dan perempuan, kekurangan penekanan kepada pelajaran agama dan lokasi sekolah yang kebanyakannya terletak di kawasan bandar menjadi punca kemunduran pendidikan dalam kalangan wanita Melayu di negeri-negeri Melayu termasuklah di Kelantan. Kegagalan pentadbir British memahami corak kehidupan dan sosiobudaya masyarakat Melayu merupakan antara punca mengapa mereka gagal menarik minat waris serta pelajar perempuan untuk mengikuti pendidikan yang disediakan oleh British.⁶⁹ Hal ini turut diungkapkan oleh Za'ba bahawa bukan sahaja sekolah Inggeris mengalami masalah ini bahkan kekangan bagi pelajar perempuan menghadiri sekolah Melayu yang diperkenalkan oleh British juga disebabkan faktor percampuran pelajar.⁷⁰

Sejak ditubuhkan pada tahun 1932, Maahad Muhammadi (Melayu) bahagian perempuan terus berperanan dalam memberikan pendidikan rendah kepada anak-anak perempuan di Kelantan. Jadual 1.4 menunjukkan bilangan pelajar perempuan Maahad Muhammadi dari tahun 1932 hingga tahun 1957.

Jadual 1.4: Jumlah Pelajar Maahad Muhammadi (Melayu) Perempuan, 1932-1957

Tahun	Jumlah Pelajar
1932	126
1933	38

1934	51
1935	43
1940	64
1945	131
1950	262
1957	287

Sumber: Disesuaikan daripada Penyata Tahunan MAIK 1932, 1933, 1934, 1935, 1940, 1950 dan 1957

Berdasarkan jadual 1.4 didapati jumlah pelajar perempuan yang masuk ke Maahad Muhammadi (Melayu) Perempuan pada tahun 1932 agak tinggi iaitu seramai 126 orang. Namun angka ini menurun secara mendadak pada tahun 1933 hingga 1935 ekoran pengenalan yuran persekolahan sebanyak 20 sen sebulan bermula pada tahun 1933. Tindakan mengenakan yuran ini terpaksa diambil oleh MAIK ekoran kemelesetan ekonomi dunia pada ketika itu. Namun MAIK akhirnya memberhentikan yuran tersebut pada 1934 setelah menyedari rungutan orang ramai dan kesannya, jumlah pelajar yang mendaftar di Maahad Muhammadi (Melayu) Perempuan semakin meningkat seperti yang ditunjukkan pada tahun 1940 dan selepas Perang Dunia Kedua di Tanah Melayu. Kebangkitan semangat kesedaran orang Melayu dalam tempoh selepas perang ternyata menjadi penyumbang kepada peningkatan bilangan anak-anak perempuan yang dihantar ke sekolah MAIK.

Selain Maahad Muhammadi (Melayu) untuk pelajar perempuan, penglibatan MAIK dalam memantapkan pendidikan wanita juga dapat dilihat melalui langkah-langkah yang diambil oleh organisasi tersebut di sekolah-sekolah MAIK yang lain. Antara perubahan yang dilakukan oleh MAIK adalah menerima pelajar perempuan di sekolah Inggeris yang dikendalikan oleh MAIK. Pada tahun 1931, seramai dua orang pelajar perempuan telah diterima sebagai pelajar di sekolah Inggeris dan jumlah tersebut meningkat kepada 16 orang pada tahun 1932. Langkah MAIK menempatkan pelajar perempuan dalam sistem persekolahan Inggeris merupakan satu langkah yang sangat signifikan dalam mengembangkan pendidikan perempuan di Kelantan. Hal ini demikian kerana peluang pendidikan Inggeris kepada pelajar perempuan hanya disediakan oleh pihak British pada tahun 1937 berikutan pembukaan sekolah perempuan Inggeris pada 19 Disember tahun 1937 di Jalan Merbau, Kota Bharu.⁷¹ Di samping itu, kesediaan MAIK menerima pelajar perempuan ke sekolah Inggeris yang dikendalikan oleh mereka membuktikan bahawa MAIK berusaha menangkis dakwaan bahawa pendidikan Inggeris hanya dapat dinikmati oleh pelajar lelaki disebabkan peluang mereka yang lebih cerah untuk bekerja dalam sektor kerajaan. Keterbukaan MAIK dalam pendidikan Inggeris ini turut mendesak British untuk mempercepatkan usaha membangunkan sekolah Inggeris bagi kanak-kanak perempuan di Kelantan.

MAIK terus mengiktiraf potensi anak perempuan di Kelantan apabila turut membenarkan pelajar perempuan memasuki sekolah MAIK yang pada awalnya dikhaskan untuk pelajar lelaki. Antara sekolah yang terlibat ialah Madrasah Ahmadiyah, Pasir Mas yang membuka kelas bagi pelajar perempuan dan mula mendapatkan khidmat guru perempuan.⁷² Selain itu, MAIK terus membuktikan sokongan mereka terhadap aspek pendidikan wanita apabila pada tahun 1952, organisasi tersebut telah memberikan tawaran pengajian luar negara kepada bekas pelajar dan guru sekolah MAIK iaitu Salamah binti Hassan untuk belajar di Taman Pendidikan Bukit Tinggi Sumatera, Indonesia.⁷³ Sungguhpun begitu, tawaran tersebut telah ditolak oleh Salamah tanpa dinyatakan sebab-sebab penolakan tersebut dalam penyata tahunan MAIK.

Usaha MAIK untuk terus memberikan kemudahan pendidikan yang lebih baik kepada anak-anak perempuan turut dilakukan melalui sekolah naungan MAIK. Pada tahun 1942, MAIK telah menerima Madrasah Naim Lil Banat dan Madrasah 'Alawiyah sebagai sekolah perintis di bawah naungan MAIK.⁷⁴ Sekolah agama ini merupakan sekolah yang dikhaskan kepada pelajar perempuan dan bilangan sekolah ini semakin bertambah apabila pada tahun 1946 Madrasah Saniah Lil Banat diterima sebagai sekolah naungan MAIK yang dikhususkan untuk pelajar perempuan.⁷⁵ Selain itu, MAIK turut menerima sekolah agama rakyat yang mempunyai pelajar campuran lelaki dan perempuan untuk bernaung di bawah MAIK. Antara sekolah naungan awal yang mempunyai pelajar campuran ialah Madrasah Al Diniyah, Padang Seladang iaitu sebuah sekolah agama yang menggunakan bahasa Arab sebagai bahasa pengantar.⁷⁶

Dalam usaha untuk menambah baik aspek pendidikan wanita, MAIK turut memberikan bantuan kewangan kepada Madrasah Saniah Lilbanat dan Naim Lil Banat sebanyak \$35.00 sebulan. Selain membuktikan matlamat MAIK bagi membantu pendidikan wanita Kelantan, kemampuan Madrasah Saniah Lil Banat dan Naim Lil Banat menerima bantuan juga menggambarkan pencapaian cemerlang sekolah terbabit. Hal ini demikian kerana terdapat juga sekolah yang gagal mengekalkan bantuan MAIK disebabkan prestasi sekolah yang tidak memuaskan. Langkah MAIK bagi menyokong sekolah naungan MAIK tersebut terbukti berhasil apabila Madrasah Saniah Lil Banat dan Naim Lil Banat muncul sebagai sekolah yang mempunyai prestasi pencapaian akademik yang baik antara sekolah-sekolah naungan MAIK yang lain.⁷⁷

Perjuangan MAIK dalam memperkasakan pendidikan wanita semakin jelas apabila pada tahun 1953, MAIK telah meluluskan Madrasah Naim Lil Banat untuk menghantar tiga orang pelajar perempuan iaitu Salamah Hasan, Nik Zaharah dan Tuan Aminah Tuan Salleh untuk melanjutkan pelajaran perguruan di Maahad al Mu'allimat al Kahirah, Mesir.⁷⁸ Pelajar yang berjaya menamatkan pengajian tersebut kemudiannya kembali berkhidmat dengan MAIK, misalnya, Salamah Hasan yang menjadi guru perempuan pertama yang dilantik sebagai ahli Jemaah Peperiksaan Sijil Sekolah-sekolah Ugama

Kelantan mulai 1 Julai 1968.⁷⁹

Meskipun MAIK berusaha melaksanakan pelbagai inisiatif bagi menyokong perkembangan pendidikan wanita Kelantan, organisasi tersebut juga tidak terlepas daripada berhadapan dengan kritikan. Antara kritikan yang diterima adalah berkaitan pembiayaan pengajian luar yang dikatakan lebih ditumpukan kepada pelajar lelaki. Meskipun MAIK telah menaja pelajar ke luar negara sejak tahun 1929, namun peluang ini hanya diberikan kepada pelajar lelaki. Walau bagaimanapun, harus diakui bahawa seperti mana di negeri-negeri Melayu yang lain, perkembangan pendidikan wanita memperlihatkan momentum yang lebih perlahan berbanding dengan pendidikan anak-anak lelaki. Hal ini menyebabkan usaha ke arah pemantapan pendidikan wanita termasuklah dari segi pembiayaan pengajian tinggi dilaksanakan lebih lambat berbanding pembiayaan pengajian bagi pelajar lelaki. Namun begitu, persepsi MAIK terhadap potensi wanita dalam pengajian luar negara ini mula berubah apabila Salamah Hassan yang merupakan pelajar sekolah MAIK telah diberikan tawaran oleh organisasi tersebut untuk menyambung pengajian di Indonesia pada tahun 1952.

Satu lagi kritikan terhadap hala tuju pendidikan wanita oleh MAIK ini ialah kurangnya peluang kerjaya yang diperolehi oleh pelajar perempuan sekolah MAIK. Menurut Wahibah Twahir, peluang pekerjaan bagi pelajar perempuan lepasan sekolah MAIK hanya kepada bidang perguruan semata-mata misalnya, dalam kes tiga orang pelajar perempuan sekolah naungan MAIK yang ditaja menyambung pelajaran ke Mesir pada tahun 1953.⁸⁰ Ketiga-tiga mereka mengikuti pengajian perguruan bahkan salah seorang pelajar tersebut, iaitu Salamah Hassan kembali menjadi guru di sekolah MAIK. Hal ini berbeza dengan pelajar lelaki yang dibiayai oleh MAIK. Selain daripada bidang perguruan, mereka juga boleh menceburi bidang berkaitan agama dan pentadbiran. Hal ini membolehkan pelajar lelaki yang telah menamatkan pengajian mengisi jawatan lain selain daripada profesion perguruan.⁸¹ Dari satu segi, tindakan MAIK menerima bekas pelajar perempuan untuk menjadi guru di sekolah MAIK merupakan salah satu strategi organisasi tersebut untuk menggalakkan kanak-kanak perempuan menghadiri sekolah MAIK. Manakala peluang pekerjaan yang diperolehi setelah menamatkan pengajian membuatkan ibu bapa memilih untuk menghantar anak mereka ke sekolah MAIK.

Apabila membincangkan mengenai pendidikan wanita Melayu secara umumnya, kenyataan bahawa perkembangannya sedikit perlahan berbanding dengan pelajar lelaki harus diterima. Namun langkah-langkah yang dilakukan oleh MAIK yang merangkumi penubuhan sekolah yang khusus untuk kanak-kanak perempuan, keterbukaan MAIK menerima pelajar perempuan dalam sekolah Inggeris, penerimaan sekolah agama rakyat perempuan sebagai sekolah naungan MAIK serta bantuan kewangan yang diberikan kepada sekolah naungan tersebut dan juga sokongan dalam bentuk pembiayaan pengajian tinggi membuktikan bahawa MAIK lebih serius dan terancang

berbanding British dalam menyediakan pelan pendidikan yang terbaik untuk pelajar perempuan Melayu di Kelantan.

Kesimpulan

Penglibatan MAIK dalam pendidikan di Kelantan sejak 1917 sehingga negara mencapai kemerdekaan pada 1957 bukan suatu tempoh yang singkat. Pembentukan MAIK itu sendiri pada 1915 yang sama tempohnya dengan kebangkitan Tok Janggut meletakkan organisasi tersebut sebagai organisasi yang memperjuangkan hal-hal agama, adat dan apa sahaja yang berkaitan dengan orang Melayu di negeri itu. Meskipun Kelantan sejak 1909 telah berada di bawah pentadbiran kolonial, organisasi ini berusaha untuk memastikan masa depan dan jati diri orang Melayu Kelantan dapat terus dipertahankan malah ditambahbaik melalui perancangan strategi pendidikan yang teliti. Dengan penggiat-penggiat daripada pelbagai latar belakang pendidikan dan pemikiran, mereka bergabung tenaga dan idea memastikan masyarakat Islam di negeri itu dapat memajukan diri menerusi pendidikan yang ditawarkan MAIK. Sejak itu, MAIK telah melaksanakan pelbagai perubahan atau pemodenan dalam pendidikan merangkumi pembirokrasian dalam pentadbiran pendidikan, pengenalan sekolah Melayu, Inggeris dan sekolah Arab serta menawarkan dan memantapkan pendidikan untuk kanak-kanak perempuan di Kelantan. Pembaharuan ini berteraskan kepada falsafah pendidikan MAIK yang mengutamakan bukan sahaja pendidikan agama malahan pencapaian akademik yang lain. Hal ini bagi memastikan pendidikan yang diberikan mampu melahirkan anak negeri yang berjaya dalam aspek duniawi dan akhirat. MAIK jelas berkemampuan mengubahsuai sistem pendidikan mereka seiring dengan keperluan semasa masyarakat tempatan misalnya, dalam soal menyediakan pendidikan Inggeris, Arab serta pendidikan untuk wanita di negeri itu.

Pemodenan yang dilaksanakan misalnya dalam aspek pembirokrasian pendidikan serta keseragaman kurikulum pelajar semestinya memberi cabaran kepada MAIK yang pada masa yang sama menginginkan pendidikan yang mengikut falsafah pendidikan Islam. Perjalanan pembelajaran pelajar di sekolah yang mengikut tahun dan darjah misalnya sedikit sebanyak menggugat matlamat pembelajaran Islam yang lebih menekankan pencapaian pelajar dalam memahami ilmu serta berkeupayaan menyebarkannya kepada umat Islam yang lain dan tidak hanya terikat dengan tempoh belajar. Namun, langkah tersebut haruslah diambil oleh MAIK agar dapat memantau perjalanan sekolah-sekolah lebih mudah dan memastikan pendidikan yang diberikan mampu mengisi keperluan pelajar dalam kedua-dua aspek dunia dan akhirat. Ekoran perubahan dan pemodenan yang dilakukan sambutan terhadap sekolah-sekolah MAIK semakin baik sekaligus dapat memastikan kelangsungan pendidikan kelolaan MAIK meskipun terpaksa bersaing dengan pendidikan yang disediakan oleh British. Pemodenan pendidikan yang telah dijalankan oleh MAIK sejak 1917

sehingga negara mencapai kemerdekaan pada 1957 telah memperlihatkan keupayaan organisasi tersebut bertindak sebagai aktor dan ejen yang penting dan berkesan dalam mencapai matlamat utamanya memelihara kebajikan serta kesejahteraan masyarakat tempatan meskipun dibelenggu oleh dasar kolonialisme British.

Nota Akhir

1. Shahril Talib, *History of Kelantan, 1890-1940*, 1995. Monograph No. 21. MBRAS. Rujuk juga Abdul Rashid bin Hj. Ahmad, 1969. "Bureaucracy Negeri Kelantan: Satu Kajian Perubahan dan Perkembangannya", (Tesis Sarjana), Universiti Malaya. Keterangan lanjut mengenai masyarakat Melayu Kelantan, sila rujuk Haziyah Hussin, 2004. 'Orang Melayu Kelantan dari Sudut Budaya dan Perspektif Sejarah Lampau', *JEBAT*, Vol. 31, hlm. 15-38.
2. William R. Roff, 1974, "The Origin and Early Years of Majlis Ugama", Dlm. *Kelantan: Religion, Society and Politics in a Malay State*, William R. Roff (ed), Kuala Lumpur: Oxford University Press dan Thomas Frank Willer, 1975. "Religious Administration Development in Colonial Malay States, 1876-1941", (Disertasi Doktor Falsafah), University of Michigan dan Clive S. Kessler, 1978. *Islam and Politics in a Malay State: Kelantan 1838-1969*, New York: Cornell University Press.
3. Norani Md. Zain, 1988. 'Sejarah Penubuhan MAIK, Dlm. *Warisan Kelantan VIII*, Nik Mohamed Nik Salleh (ed), Kota Bharu: Perbadanan Muzium Negeri Kelantan, hlm. 60-69. Abdul Razak Mahmud, 1992. 'Tujuh Puluh Lima Tahun Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan', *Warisan Melayu Kelantan XI*, Nik Mohamed Nik Salleh (ed), Kota Bharu: Perbadanan Muzium Negeri Kelantan, hlm. 1- 44. Haryati Hasan & Abu Hanifah Haris, 2016. Sekilas Pandang Penubuhan MAIK, https://www.researchgate.net/publication/309208458_Sekilas_Pandang_Penubuhn_MAIK (8 September 2020)
4. Norani Md. Zain, 'Sejarah Penubuhan MAIK, hlm. 61.
5. Artikel ini menumpukan kepada perkembangan pendidikan Kelantan sewaktu kolonialisme British. Keterangan mengenai Kelantan sewaktu pendudukan Jepun dan Thai (1941-1945) sila rujuk, Abdullah Zakaria, 1996. 'Perlis, Kedah, Kelantan dan Terengganu, 1942-1945: Pentadbiran Jepun dan Thai', *JEBAT*, Vol. 24, hlm. 57-84. Norani Md. Zain, 1988. 'Sejarah Penubuhan MAIK, Dlm. *Warisan Kelantan VIII*, Nik Mohamed Nik Salleh (ed), Kota Bharu: Perbadanan Muzium Negeri Kelantan, hlm. 60-69.
6. William R. Roff, 1974. "The Origin and Early Years of Majlis

- Ugama”, Dlm. *Kelantan: Religion, Society and Politics in a Malay State*, William R. Roff (ed), Kuala Lumpur: Oxford University Press dan Thomas Frank Willer, 1975. “*Religious Administration Development in Colonial Malay States, 1876-1941*”, Norani Md. Zain, 1988. ‘Sejarah Penubuhan MAIK, Dlm. *Warisan Kelantan VIII*, Nik Mohamed Nik Salleh (ed), Kota Bharu: Perbadanan Muzium Negeri Kelantan, hlm. 60-69. Abdul Razak Mahmud, 1992. ‘Tujuh Puluh Lima Tahun Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan’, hlm. 1- 44. Haryati Hasan & Abu Hanifah Haris, 2016. Sekilas Pandang Penubuhan MAIK, https://www.researchgate.net/publication/309208458_Sekilas_Pandang_Penubuhn_MAIK (8 September 2020)
7. Zainul Abidin bin Abdullah, 1983. “Peranan Majlis Agama dalam Pelajaran”, Dlm. *Beberapa Aspek Warisan Kelantan II*, Khoo Kay Kim (ed), Monograf Perbadanan Muzium Negeri Kelantan III, Perbadanan Muzium Negeri Kelantan: Kota Bharu, hlm. 99-109, Nik Abdul Aziz Haji Nik Hassan, 1983. “Peranan Majlis Terhadap Kemajuan Pelajaran di Negeri Kelantan 1915-1930”, Dlm. *Islam di Kelantan*, Nik Abdul Aziz Haji Nik Hassan (ed), Persatuan Sejarah Malaysia: Kuala Lumpur, 1983, hlm. 83-90, Alias Mohamed, 1984. *Gerakan Sosial & Politik Kelantan*, Kuala Lumpur: Insular Publishing House Sdn. Bhd, Arba’iyah Mohd Noor, 2008. “Perkembangan Pendidikan Islam di Negeri Kelantan”, *Jurnal Malaysia Dari Segi Sejarah*, Vol. 36, 2008, hlm. 68-82, Abdul Razak Mahmud, 2010. *MAIK: Peranan dalam Bidang Keagamaan, Persekolahan dan Penerbitan di Kelantan sehingga 1990*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, Nik Aziz bin Nik Hassan, 2012. “Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu dan Sejarah Pendidikannya di Kelantan: Suatu Analisis daripada Perspektif Islam”, Dlm. *Puri Kencana: Kecemerlangan Satu Abad Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan*, Mahmood Zuhdi Hj Abd Majid, Abdul Razak Mahmud dan Nik Safiah Karim (ed), Kota Bharu: Penerbit MAIK.
 8. Istilah birokrasi mula diperkenalkan oleh Max Weber, ahli sosiologi pada tahun 1921 dalam buku beliau, *Economy and Society*. Weber secara ringkasnya mendefinisikan birokrasi sebagai satu bentuk pentadbiran dalam organisasi yang mempraktikkan pengkhususan kerja, pengenalan hierarki serta penguatkuasaan peraturan bagi mencapai matlamat organisasi tersebut. Weber berpandangan bahawa birokrasi merupakan model terbaik dalam menguruskan sesebuah organisasi. Perlaksanaan birokrasi merupakan satu anjakan daripada sistem tradisional yang diamalkan sebelum ini. Rujuk Max Weber, 2015. *Weber’s Rationalism and Modern Society: New Translations on Politics, Bureaucracy, and Social Stratification*, Tony Waters and

- Dagmar Waters (trans), New York: Palgrave Macmillan, hlm. 73-128. Sandro Serpa & Carlos Miguel Ferreira, 2019. The Concept of Bureaucracy by Max Weber, *International Journal of Social Science Studies*, Vol. 7, No. 2, hlm. 12-18.
9. Abdul Majeed Mohamed Mackeen, *Contemporary Islamic Legal Organization in Malaya*, Monograph Series No. 13, Yale University Southeast Asia Studies, 1969, hlm. 39.
 10. Alias Mohamed, *Gerakan Sosial & Politik Kelantan*, 1984, hlm. 38.
 11. Nik Abdul Aziz Nik Hassan, 1981. 'Lima Tokoh Ulama yang Memainkan Peranan Penting dalam Perkembangan Ilmu di Kelantan', *JEBAT*, Vol. 10, hlm. 163-192.
 12. William R. Roff, *Nasionalisme Melayu*, Ahmad Boestamam (terj.), Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya, 2003, hlm. 76.
 13. K. A. R. 1916, hlm. 11.
 14. Penyata Tahunan MAIK, 1916, hlm. 2.
 15. 174/17 Majlis Ugama Islam Kelantan 1916-1921 (Asal) Berkenaan dengan jawatan ... sekolah majelis ugama islam.
 16. K. A. R. 1911, hlm. 9.
 17. Jawatan Pegawai Pelajaran ini kekal sehingga tahun 1976 yakni apabila MAIK mula menyerahkan pentadbiran semua sekolah MAIK kepada Jabatan Sekolah-sekolah Agama Kelantan (JASA).
 18. 172/17 Majlis Ugama Islam Kelantan 1916-1921 (Asal) Perutusan digunakan pelajaran bagi kanak-kanak sekolah baru mulai belajar, 185/17 Majlis Ugama Islam Kelantan 1916-1921 (Asal) Berkenaan dengan membuat... dan ... kerana penggunaan sekolah majelis, 207/17 Majlis Ugama Islam Kelantan 1916-1921 (Asal) Berkenaan dengan alatan tulisan menulis bagi kegunaan di dalam murid mohamadiah, 239/17 Majlis Ugama Islam Kelantan 1916-1921 (Asal) Berkenaan dengan jawatan guru-guru ugama di maderasah, 248/17 Majlis Ugama Islam Kelantan 1916-1921 (Asal) Berkenaan dengan memberi harga-harga kitab pengetahuan tiap2 bulan, 342/17 Majlis Ugama Islam Kelantan 1916-1921 (Asal) Report bilangan murid-murid yang belajar tiap-tiap guru yang kedua kebenaran mengajar majelis 1917.
 19. K. A. R. 1917, hlm. 9.
 20. Khoo Kay Kim, "Perkembangan Pelajaran Agama Islam", Dlm. *Pendidikan ke arah Perpaduan: Sebuah Perspektif Sejarah*, Awang Had Salled (ed), Kuala Lumpur: Fajar Bakti, 1980, hlm. 1-8, Nur Atiqah Tang Abdullah & Ong Puay Liu, "Latar Belakang Sejarah Sistem Pendidikan dan Masyarakat Majoriti Minoriti di Malaysia", *International Colloquium on Integration Platform*, November 2018, Putrajaya, hlm. 57.
 21. Penyata Tahunan MAIK, 1924, hlm. 8.

22. Penyata Tahunan MAIK, 1932, hlm. 9. Nik Aziz bin Nik Hassan, 2012. “Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu dan Sejarah Pendidikannya di Kelantan: Suatu Analisis daripada Perspektif Islam”, hlm. 439.
23. 788/51 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 7, 1951-1954 Menerangkan iaitu banyak murid2 yang hendak berhenti dan bangku2 telah kehilangan serta meja guru telah pecah.
24. Penyata Tahunan MAIK, 1951, hlm. 6.
25. William R. Roff, “The Origin and Early Years of Majlis Ugama”, hlm. 142.
26. Clive S. Kessler, *Islam and Politics in a Malay State: Kelantan 1838-1969*, hlm. 57.
27. Malik Munip, “Dekolonisasi Sistem Pendidikan Negara: Satu Perseptif Sejarah”, Dlm. *Pendidikan Ke Arah Perpaduan: Sebuah Perseptif Sejarah*, Awang Had Salled (ed), Kuala Lumpur: Penerbit Fajar Bakti Sdn. Bhd, 1980, hlm. 115.
28. William R. Roff, *Nasionalisme Melayu*, hlm. 76.
29. Majalah Kenchana telah diterbitkan di Kota Bharu, Kelantan pada April 1930 oleh Siti Mariam Saa'di. Pengarangnya ialah Asa'ad Haji Muda. Ditulis dengan huruf Jawi. Dicitak oleh Matbaah al-Kamaliah Kota Bharu manakala Putera merupakan suara rasmi bagi Putera Kelab Kota Bharu. Majalah tersebut hanya sempat diterbitkan beberapa bulan sahaja bermula pada 1 Okt 1929 oleh Putera Kelab Kota Bharu. dan dicitak oleh Matbaah al-Kamaliah Kota Bharu. Terbitan Putera ialah dua kali sebulan.
30. Putera Club telah ditubuhannya pada tahun 1929 oleh Saad Shukri, Abdul Kadir Adabi dan Haji Osman bin Sulung. Persatuan ini pada awalnya ditubuhkan bagi memberikan latihan karang-mengarang kepada anak-anak Kelantan. Pada tahun 1931 pula, Persatuan Setiawan Belia pula ditubuhkan oleh Asa'ad Shukri Haji Muda, Abdul Kadir Adabi, Nik Yusuf Hilmi dan Hassan Fikri. Kebanyakan ahli persatuan ialah bekas pelajar sekolah MAIK. 278/34 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 3, 1930-1935 Berkenaan dengan murid2 masjid telah mengadakan satu kumpulan kelab yang dinamakan Setiawan yang diminta pertolongan majelis menyampaikan kepada pengetahuan kerajaan.
31. Alias Mohamed, *Gerakan Sosial dan Politik Kelantan*, 1984, hlm. 65-77.
32. J. M. Gullick, *Malay Society in the Late Nineteenth Century: The Beginnings of Change*, Singapura: Oxford University Press, hlm. 266. dan William R. Roff, *The Origins of Malay Nationalism*, 1987, hlm. 26.
33. E. O. K. 5/1936 Annual Report on Education in Kelantan for 1935.

34. E. O. K. 10/1934 Shur Majlis Ugama Membuang Buku2 Kanak Sekolah Melayu Mana2 Kurang Mustahak Ganti dengan Kitab Ugama Keluaran Majlis Ugama Islam.
35. K. A. R. 1917, hlm. 9 dan K. A. R. 1919, hlm. 10.
36. 68/17 Pejabat Menteri Kelantan 1331-1340 (1913-1921) Berkenaan dengan permohonan sebuah rumah tempat pelajaran di dalam Bandar Kota Bharu diharapkan tidak kurang daripada \$15, 000.
37. Guru yang digajikan MAIK bernama Encik Husin yang dibayar gajinya sebanyak \$20 sebulan. Dato' Bentara Luar, Encik Ghazali Ariffin juga merupakan salah seorang daripada Anggota Majlis iaitu Penyata Tahunan MAIK, 1917, hlm. 21-22.
38. Penyata Tahunan MAIK, 1918, hlm. 9.
39. K. A. R. 1927, hlm. 18.
40. Dasar pendidikan Inggeris di Tanah Melayu ini banyak dipengaruhi oleh Frank Swettenham. Rujuk Rex Stevenson, 1975. *Cultivators and Administrators: British Educational Policy Towards The Malays 1875 – 1906*, London, University Press, hlm. 57.
41. K. A. R. 1930, hlm. 30-31.
42. Thomas Frank Willer, "Religious Administration Development in Colonial Malay States, 1876-1941", 1975, hlm. 5-6, 180.
43. Salah seorang pelajar lepasan sekolah Inggeris MAIK yang ditaja pengajiannya oleh British bagi melanjutkan pengajian tinggi di England dalam bidang undang-undang ialah Nik Ahmad Kamil Haji Nik Mahmud. Beliau kemudiannya berkhidmat dengan kerajaan dan akhirnya memegang jawatan sebagai Menteri Besar Kelantan pada tahun 1944. K. A. R. 1930, hlm. 31, K. A. R. 1936, hlm. 40.
44. E. O. K. 5/1936 Annual Report on Education in Kelantan for 1935.
45. Penyata Tahunan MAIK, 1926, hlm. 6 dan Penyata Tahunan MAIK, 1927, hlm. 7.
46. Penyata Tahunan MAIK, 1927, hlm. 7 dan Penyata Tahunan MAIK, 1932, hlm. 10-11.
47. K. A. R. 1936, hlm. 40.
48. 19/29 Majlis Ugama Islam Kelantan 1922-1929 asal Minta majelis mengadakan pelajaran arab di maderasah mohamdiah seperti dahulu.
49. 167/35 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 3, 1930-1935 Berkenaan dengan wan ahmad guru maderasah dan hj daud minta kebenaran majelis menggunakan sewa lampu elektrik kerana mengajar arab di maderasah mohamdiah pada malam hari serta mengaku membayar sewanya.
50. 81/37 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 4, 1936-1939 Pohon kebenaran kerajaan hendak membuka sebuah sekolah arab di negeri itu mengikut aturan2 sekolah2, 137/37 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 4, 1936-1939 Menghantar rang peraturan maderasah

- arab yang akan dibuka pada awal april 1937 bagi pengetahuan menjelis ugama islam supaya boleh dijalankan dalam maderasah itu.
51. Penyata Tahunan MAIK, 1941, hlm. 9 dan Penyata Tahunan MAIK, 1942, hlm. 12.
 52. Penyata Tahunan MAIK, 1945, hlm. 12.
 53. Penyata Tahunan MAIK, 1945, hlm. 4.
 54. 68/17 Pejabat Menteri Kelantan 1331-1340 (1913-1921) Berkenaan dengan permohonan sebuah rumah tempat pelajaran di dalam Bandar Kota Bharu diharapkan tidak kurang daripada \$15, 000.
 55. Abdul Razak Mahmud, *MAIK: Peranan dalam Bidang Keagamaan, Persekolahan dan Penerbitan di Kelantan sehingga 1990*, hlm. 111.
 56. Penyata Tahunan MAIK 1938, hlm. 8.
 57. 810/49 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 6, 1945-1950 Cadangan hendak menghantar 2 atau 3 orang anak mukimnya dari Brunei kerana hendak menuntut di negeri kelantan.
 58. Mahani Musa (ed.), *Memori 100 tahun Sekolah Al Mashoor*, George Town: Jam'iyah Al-Ikha' Al-Khairiyah, Negeri Pulau Pinang, 2016, hlm. 22-24.
 59. Muhammad Ridzuan bin Idris, "Perkembangan Pendidikan Wanita Melayu di Negeri-negeri Melayu Bersekutu", (Tesis Doktor Falsafah), Universiti Malaya, 2016, hlm. 429-435.
 60. Lenore Manderson, 1978. 'The Development and Direction of Female Education in Peninsular Malaysia', *JMBRAS*, Vol. 51, No. 2 (234), 1978.
 61. Hasyim Bin Muhammad, 1919. "Kenapa Perlu Belajar", *Majalah Pengasuh*, Bil. 21.
 62. 31/32 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 3, 1930-1935 Cadangan hendak mengadakan 2 orang guru perempuan di maderasah mohamadiah bagi tahun 1932, 64/32 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 3, 1930-1935 Mengeshurkan patut terima kanak2 baharu belajar ke dalam maderasah mohamdiah sehingga 30 april kerana guru2 dan kebenaran itu diserahkan kepada pejabat pelajaran.
 63. *Kechana*, Bil 3, Jun 1930, hlm. 65- 68.
 64. Penyata Tahunan MAIK, 1931, hlm. 10.
 65. *K. A. R.* 1932, hlm. 23.
 66. *K. A. R.* 1936, hlm. 43.
 67. Penyata Tahunan MAIK, 1932, hlm. 9.
 68. Wazir Jahan Karim, *Women & Culture: Between Malay Adat and Islam*, Colorado: Westview Press, 1992, hlm. 93-94.
 69. Mahani Musa, 'Wanita Melayu, Kesedaran Pendidikan dan Pembentukan Masyarakat Malaysia Moden', *Malaysia Dari Segi Sejarah*, Vol. 38, 2010, hlm. 2.
 70. Adnan Nawang, 2005. *Memoir Za'ba*, Tanjung Malim: Penerbit

- Universiti Pendidikan Sultan Idris, hlm. 9-10.
71. E. O. K. 242/1938 Candidates for the Government's English School for the Year 1939.
 72. 257/46 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 6, 1945- 1950 Pohon majelis tambah tiga orang guru Arab iaitu dua orang laki2 dan satu orang perempuan kerana mengajar di Madrasah Ahmadiyah Diniyah Pasir Mas.
 73. Salamah Hasan merupakan bekas pelajar dan guru di Maahad Muhammadi (Melayu) bahagian perempuan. Beliau telah ditawarkan pengajian ke Indonesia namun menolak tawaran tersebut dan menjadi guru di Madrasah Naim Lil Banat. Pada tahun 1953, beliau melanjutkan pengajian di Kaherah, mesir. Antara sumbangan beliau ialah sebagai guru perempuan pertama mengajar darjah thanawi (menengah) apabila Maahad Muhammadi (Arab) dibuka pada tahun 1966. Beliau juga merupakan satu-satunya guru perempuan dalam Jemaah Lembaga Peperiksaan Sijil Sekolah-sekolah ugama Kelantan yang ditubuhkan pada tahun 1968. Rujuk 60/1952 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 7, 1951-1954 Minit2 mesyuarat jawatankuasa mengatur pelajaran majlis ugama islam bagi tahun 1952, Abdul Razak Mahmud, *MAIK: Peranan dalam Bidang Keagamaan, Persekolahan dan Penerbitan di Kelantan sehingga 1990*, hlm. 127-129.
 74. Penyata Tahunan MAIK, 1942, hlm. 11.
 75. Penyata Tahunan MAIK, 1946, hlm. 18.
 76. Ibid., hlm. 12.
 77. Penyata Tahunan MAIK, 1953, hlm. 11.
 78. Wahibah Twahir, 1995. 'Ketokohan Wanita dalam Sejarah Pendidikan Islam di Malaysia: Kajian Khusus di Negeri Kelantan' (Disertasi Doktor Falsafah), Fakulti Usuluddin, Akademi Islam, Universiti Malaya, hlm. 256.
 79. Abdul Razak Mahmud, *MAIK: Peranan dalam Bidang Keagamaan, Persekolahan dan Penerbitan di Kelantan sehingga 1990*, hlm. 129.
 80. Wahibah Twahir, 'Ketokohan Wanita dalam Sejarah Pendidikan Islam di Malaysia: Kajian Khusus di Negeri Kelantan'.
 81. Lima orang pelajar pertama yang dibiayai oleh MAIK telah berkhidmat dengan kerajaan dengan tiga orang menjadi pegawai kerajaan iaitu hakim kelas 1, pejabat cukai dan ketua jajahan Pasir Mas dengan dua lagi meninggal sewaktu perkhidmatan kerajaan. Rujuk 85/1946 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 6, 1945-1950 Syur pada mengadakan istimate cadangan pada menghantar kanak-kanak belajar ilmu yang tinggi keluar negeri.

Rujukan

- 68/17 Pejabat Menteri Kelantan 1331-1340 (1913-1921) Berkenaan dengan permohonan sebuah rumah tempat pelajaran di dalam Bandar Kota Bharu diharapkan tidak kurang daripada \$15, 000.
- 172/17 Majlis Ugama Islam Kelantan 1916-1921 (Asal) Perutusan digunakan pelajaran bagi kanak-kanak sekolah baru mulai belajar.
- 174/17 Majlis Ugama Islam Kelantan 1916-1921 (Asal) Berkenaan dengan jawatan ... sekolah majelis ugama islam.
- 185/17 Majlis Ugama Islam Kelantan 1916-1921 (Asal) Berkenaan dengan membuat... dan ... kerana penggunaan sekolah majelis.
- 207/17 Majlis Ugama Islam Kelantan 1916-1921 (Asal) Berkenaan dengan alatan tulisan menulis bagi kegunaan di dalam murid mohamadiah.
- 239/17 Majlis Ugama Islam Kelantan 1916-1921 (Asal) Berkenaan dengan jawatan guru-uru ugama di Maderasah.
- 248/17 Majlis Ugama Islam Kelantan 1916-1921 (Asal) Berkenaan dengan memberi harga-harga kitab pengetahuan tiap2 bulan.
- 342/17 Majlis Ugama Islam Kelantan 1916-1921 (Asal) Report bilangan murid-murid yang belajar tiap-tiap guru yang kedua kebenaran mengajar majelis 1917.
- 19/29 Majlis Ugama Islam Kelantan 1922-1929 asal Minta majelis mengadakan pelajaran arab di maderasah mohamdiah seperti dahulu.
- 31/32 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 3, 1930-1935 Cadangan hendak mengadakan 2 orang guru perempuan di maderasah mohamadiah bagi tahun 1932.
- 64/32 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 3, 1930-1935 Mengeshurkan patut terima kanak2 baharu belajar ke dalam maderasah mohamdiah sehingga 30 april kerana guru2 dan kebenaran itu diserahkan kepada pejabat pelajaran.
- 278/34 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 3, 1930-1935 Berkenaan dengan murid2 masjid telah mengadakan satu kumpulan kelab yang dinamakan Setiawan yang diminta pertulungan majelis menyampaikan kepada pengetahuan kerajaan.
- 167/35 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 3, 1930-1935 Berkenaan dengan wan ahmad guru maderasah dan hj daud minta kebenaran majelis menggunakan sewa lampu elektrik kerana mengajar arab di maderasah mohamdiah pada malam hari serta mengaku membayar sewanya.
- 81/37 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 4, 1936-1939 Pohon kebenaran kerajaan hendak membuka sebuah sekolah arab di negeri itu mengikut aturan2 sekolah2.
- 137/37 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 4, 1936-1939 Menghantar

- rang peraturan maderasah arab yang akan dibuka pada awal april 1937 bagi pengetahuan menjelis ugama islam supaya boleh dijalankan dalam maderasah itu.
- 257/46 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 6, 1945- 1950 Pohon majelis tambah tiga orang guru Arab iaitu dua orang laki2 dan satu orang perempuan kerana mengajar di Madrasah Ahmadiyah Diniah Pasir Mas.
- 788/51 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 7, 1951-1954 Menerangkan iaitu banyak murid2 yang hendak berhenti dan bangku2 telah kehilangan serta meja guru telah pecah.
- 60/1952 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 7, 1951-1954 Minit2 mesyuarat jawatankuasa mengatur pelajaran majlis ugama islam bagi tahun 1952.
- Abdul Majeed Mohamed Mackeen. 1969. *Contemporary Islamic Legal Organization in Malaya*, Monograph Series No. 13, Yale University Southeast Asia Studies.
- Abdullah Zakaria. 1996. 'Perlis, Kedah, Kelantan dan Terengganu, 1942-1945: Pentadbiran Jepun dan Thai', *JEBAT*, Vol. 24, hlm. 57-84.
- Adnan Nawang. 2005. *Memoir Za'ba*, Tanjung Malim: Penerbit Universiti Pendidikan Sultan Idris.
- Alias Mohamed. 1984. *Gerakan Sosial & Politik Kelantan*, Kuala Lumpur: Insular Publishing House Sdn. Bhd.
- Abdul Razak Mahmud. 1992. 'Tujuh Puluh Lima Tahun Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan', Warisan Melayu Kelantan XI, Nik Mohamed Nik Salleh (ed), Kota Bharu: Perbadanan Muzium Negeri Kelantan, hlm. 1- 44.
- Abdul Razak Mahmud. 2010, *MAIK: Peranan dalam Bidang Keagamaan, Persekolahan dan Penerbitan di Kelantan sehingga 1990*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- E. O. K. 10/1934 Shur Majlis Ugama Membuang Buku2 Kanak Sekolah Melayu Mana2 urang Mustahak Ganti dengan Kitab Ugama Keluaran Majlis Ugama Islam E. O. K. 5/1936 Annual Report on Education in Kelantan for 1935.
- E. O. K. 242/1938 Candidates for the Government's English School for the Year 1939. Kelantan Administration Report 1919-1938.
- Farrer, R. J., 1917. *Kelantan Administration Report for the Year 1916*.
- Gullick, J. M. 1987. *Malay Society in the Late Nineteenth Century: The Beginnings of Change*, Singapura: Oxford University Press.
- Haryati Hasan & Abu Hanifah Haris. 2016. Sekilas Pandang Penubuhan MAIK, https://www.researchgate.net/publication/309208458_Sekilas_Pandang_Penubuhn_MAIK (8 September 2020)
- Hasyim Bin Muhammad. 1919. "Kenapa Perlu Belajar", *Majalah Pengasuh*, Bil. 21.

- Haziyah Hussin. 2004. 'Orang Melayu Kelantan dari Sudut Budaya dan Perspektif Sejarah Lampau', *JEBAT*, Vol. 31, hlm. 15-38.
1930. "Ikhtiar Tambahkan Mutu Kaum Ibu", *Kechana*, Bil 3.
- Kessler, Clive. S. 1978. *Islam and Politics in a Malay State: Kelantan 1838-1969*, New York: Cornell University Press.
- Khoo, Kay Kim. 1980. "Perkembangan Pelajaran Agama Islam", Dlm. *Pendidikan ke arah Perpaduan: Sebuah Perspektif Sejarah*, Awang Had Salled (ed), Kuala Lumpur: Fajar Bakti, 1980, hlm. 1-8.
- Nik Abdul Aziz Nik Hassan. 1981. 'Lima Tokoh Ulama yang Memainkan Peranan Penting dalam Perkembangan Ilmu di Kelantan', *JEBAT*, Vol. 10, hlm. 163-192.
- Nik Abdul Aziz Nik Hassan. 1983. "Peranan Majlis Terhadap Kemajuan Pelajaran di Negeri Kelantan 1915-1930", Dlm. *Islam di Kelantan*, Nik Abdul Aziz Haji Nik Hassan (ed), Persatuan Sejarah Malaysia: Kuala Lumpur, 1983, hlm. 83-90,
- Nik Abdul Aziz Nik Hassan. 2012. "Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu dan Sejarah Pendidikannya di Kelantan: Suatu Analisis daripada Perspektif Islam", Dlm, *Puri Kencana: Kecemerlangan Satu Abad Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan*, Mahmood Zuhdi Hj Abd Majid, Abdul Razak Mahmud dan Nik Safiah Karim (ed). Kota Bharu: Penerbit MAIK. hlm. 426-474.
- Norani Md. Zain. 1988. 'Sejarah Penubuhan MAIK, Dlm. *Warisan Kelantan VIII*, Nik Mohamed Nik Salleh (ed), Kota Bharu: Perbadanan Muzium Negeri Kelantan, hlm. 60-69.
- Nur Atiqah Tang Abdullah & Ong Puay Liu. November 2018. "Latar Belakang Sejarah Sistem Pendidikan dan Masyarakat Majoriti Minoriti di Malaysia", *International Colloquium on Integration Platform*, Putrajaya, hlm. 46-73.
- Mahani Musa. 2010. 'Wanita Melayu, Kesedaran Pendidikan dan Pembentukan Masyarakat Malaysia Moden', *Malaysia Dari Segi Sejarah*, Vol. 38, hlm. 1- 24.
- Mahani Musa (ed.). 2016. *Memori 100 tahun Sekolah Al Mashoor*, George Town: Jam'iyah Al-Ikha' Al-Khairiyah, Negeri Pulau Pinang.
- Malik Munip. 1980. "Dekolonisasi Sistem Pendidikan Negara: Satu Perseptif Sejarah", Dlm. *Pendidikan Ke Arah Perpaduan: Sebuah Perseptif Sejarah*, Awang Had Salled (ed), Kuala Lumpur: Penerbit Fajar Bakti Sdn. Bhd, hlm. 99- 122.
- Manderson, Lenore. 1978. 'The Development and Direction of Female Education in Peninsular Malaysia', *JMBRAS*, Vol. 51, No. 2 (234), hlm. 1- 22.
- Muhammad Ridzuan bin Idris. 2016. "Perkembangan Pendidikan Wanita Melayu di Negeri-Negeri Melayu Bersekutu", (Tesis Doktor Falsafah), Universiti Malaya.

- Penyata Tahunan MAIK 1916-1918, 1921-1946, 1948-1949, 1952-1957.
- Serpa, Sandro & Ferreira, Carlos. Miguel. 2019. The Concept of Bureaucracy by Max Weber, *International Journal of Social Science Studies*, Vol. 7, No. 2, hlm. 12-18.
- Shahril Talib. 1995. *History of Kelantan, 1890-1940*, Monograph No. 21, MBRAS.
- Stevenson, Rex., 1975. *Cultivators and Administrator: British Educational Policy toward the Malays 1875-1906*, Kuala Lumpur: Oxford University Press.
- Roff, R. William. 1974. "The Origin and Early Years of Majlis Ugama", Dlm. *Kelantan: Religion, Society and Politics in a Malay State*, William R. Roff (ed), Kuala Lumpur: Oxford University Press.
- Roff, R. William. 2003. *Nasionalisme Melayu*. Ahmad Boestamam (terj). Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya.
- Wahibah Twahir. 1995. 'Ketokohan Wanita dalam Sejarah Pendidikan Islam di Malaysia:
- Kajian Khusus di Negeri Kelantan' (Disertasi Doktor Falsafah). Fakulti Usuluddin. Akademi Islam. Universiti Malaya.
- Wazir Jahan Karim. 1992. *Women & Culture: Between Malay Adat and Islam*. Colorado: Westview Press.
- Weber, Max. 2015. *Weber's Rationalism and Modern Society: New Translations on Politics, Bureaucracy, and Social Stratification*, Tony Waters and Dagmar Waters (trans). New York: Palgrave Macmillan. hlm. 73-128.
- Willer, Thomas Frank. 1975. "Religious Administration Development in Colonial Malay States, 1876-1941". (Disertasi Doktor Falsafah), University of Michigan.
- Zainul Abidin bin Abdullah. 1983. "Peranan Majlis Agama dalam Pelajaran", Dlm. *Beberapa Aspek Warisan Kelantan II*, Khoo Kay Kim (ed), Monograf Perbadanan Muzium Negeri Kelantan III, Perbadanan Muzium Negeri Kelantan: Kota Bharu. hlm. 99-109.

Nota Biografi

Siti Fathihah Abd Lati (fathihah.al@umk.edu.my) merupakan pelajar Doktor Falsafah dalam bidang sejarah di Universiti Sains Malaysia.

Mahani Musa (mahani@usm.my) merupakan pensyarah di Bahagian Sejarah, Universiti Sains Malaysia. Bidang kepakaran beliau ialah sejarah sosioekonomi dan sosiopolitik Malaysia.